

Eski Uygur Türkçesi ve Batı Orta Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinlerindeki Fiiller

Özen Yaylağül*

Öz

Bu çalışmada, Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış tıp metinleri ile Batı Orta Türkçesiyle yazılmış tıp metinleri fiiller açısından karşılaştırılmış, fiillerin istem yapıları belirlenmeye çalışılmıştır. Batı Orta Türkçesi ile yazılmış tıp metinlerindeki fiiller, Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış tıp metinlerindeki fiillerle büyük ölçüde örtüşür. Fiillerin birçoğu, drog elde edilmesiyle ve ilaç uygulamasıyla ilgili eylemleri gösterir. Bunun dışında hastalık nedenleriyle ve uygulama sonuçlarıyla ilgili fiiller de sıklıkla kullanılmıştır. Bu çalışmada, fiiller üç aşamada ele alınmıştır: Birinci aşamada, mantıkî istem, mantıkî yüklemeler ve ilgili unsurlar arasındaki zihinsel ilişkiler incelenmiştir. İkinci aşamada, anlamsal istem; yani üyelerin anlamsal özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Üçüncü aşama, sözdizimsel istem, katılanlar veya tamlayıcıların sözdizimsel özellikleriyle ilgilidir. Bu aşamada ayrıca biçimbilimsel istemlere de dikkat edilmiştir. Eski Uygur ve Batı Orta Türkçesiyle yazılmış tıp metinlerindeki tedaviyle ve ilaç yapımıyla ilgili fiiller genellikle iki veya üç mantıkî istemlidir. Hastalık neden ve sonucuyla ilgili fiiller ise, bir veya iki istemlidir.

Anahtar Kelimeler

Tıp, Eski Uygurca, Batı Türkçesi, Fiil, Tıp metinleri, durum grameri, istem

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Samsun / Türkiye
ozeny@omu.edu.tr

Giriş

Bu çalışmada, Eski Uygur Türkçesiyle (EUT) yazılmış tıp metinleri ile Batı Orta Türkçesiyle¹ (BOT) yazılmış tıp metinlerinde yer alan fiillerin istem yapıları belirlenmeye çalışılmıştır. Bunun için gerekli veri, Arat tarafından 1930 ve 1932'de yayımlanan *Zur Heilkunde der Uiguren* içindeki eski Uygur tıbbına ait Dakyanus'ta bulunmuş T 1 D 120 numaralı metin ile beş bölüm halinde yayımlanmış 31 parça metin, *Türkische Turfan Texte VII* de yayımlanan 5 metin (T III M 66, T III M 295, T I D 596, T II Y 18, TT VII, Anm. 22/3), *Türkische Turfan Texte VIII* de yayımlanan T II Y 3, T II S 49 numaralı metinler, Batı Orta Türkçesiyle yazılmış ilk tıp metinleri olan *Edviye-i Müfredede* (EM) ve *Müntehâb-ı Şifâ* (MŞ) ile Batı Orta Türkçesi dil özelliklerini taşıyan, tek yazma nüshası Özbekistan'da bulunan *Ebvâb-ı Şifâ* (EŞ) adlı tıp metinleri taranarak elde edilmiştir. Bu metinlerdeki sıklık oranı yüksek fiiller belirlenerek durum grameri ve istem kuramları temelinde incelenmiş ve fiillerin istemleri ve devamlılıkları karşılaştırmalı olarak belirlenmeye çalışılmıştır.

İstem (valency) kavramı, büyük ölçüde Tesnière'in bağlantılı dilbilgisi (dependency grammar) kuramıyla ilişkilidir. Bir kuram olarak 1960'lardan itibaren Gerhard Helbig ve Wolfgang Schenkel gibi Alman dilbilimciler tarafından geliştirilmiştir (Herbst ve Götz Votteler 2008). İstem kuramı, durum grameri ve yapı grameriyle de ilişkili bir kuramdır. Durum grameri, tüm dillerdeki sözdizimsel ve anlamsal ilişkileri belirlemede önemli bir rol oynayan evrensel derin durumları belirlemeye çalışan bir yaklaşımdır. Derin yapı durumları fiilin gerek duyduğu anlamsal istem yapısıdır. İstem ancak sezgisel olarak bilinebilir. Fiilin sözlüksel anlamıyla cümledeki sözdizimsel yapısı arasında sıkı bir ilişki vardır. Cümledeki yapı büyük oranda sözlüksel bilgi tarafından belirlenir (Haegeman 1991: 25). B. Levin (1993), yaklaşık 3200 İngilizce fiil üzerinde fiillerin anlamı ve sözdizimsel davranışları arasındaki ilişkiyi göstermiştir. Fiillerin anlamı, cümledeki sözdiziminde belirleyici bir etkidir ve cümledeki bir üyenin anlamsal rolü de yine onu seçen fiilin anlamı tarafından belirlenir.

Son zamanlarda, istemle ilgili çalışmalarda, farklı istem aşamaları belirlenmiştir. Söz gelişi, Allerton (1982) istem örneklerini üç düzeyde incelemiştir: Birinci düzeyde anlamsal roller ve süreçleri; ikinci düzeyde istem yapılarını ve üçüncü düzeyde yüzey yapıları belirlemeye çalışmıştır. Helbig (1992) de, istemi üç düzeyde inceler: Mantıkî istem, anlamsal istem ve sözdizimsel istem (Götz-Votteler 2008). Bu çalışmada, Eski Uygur ve Batı Orta Türkçesiyle yazılmış tıp metinlerindeki fiiller, Helbig'in belirlediği bu üç düzeyde incelenecek; bunun yanı sıra üçüncü istem düzeyinde biçimbilimsel istemlere de dikkat çekilecektir.

Bu çalışmada, mantıksal istem düzeyinde, fiillerin kaç isteme sahip oldukları belirtilmiştir. Söz gelişi, $F_{2+(1)}$ gösterimi, fiilin iki zorunlu, bir seçimli isteme sahip olduğuna işaret eder. Anlamsal roller ise büyük harflerle işaretlenmiştir. Cümlelerde fiillerin açtığı boşluklardan bir kısmı mutlaka doldurulmalıdır. Bu boşlukları dolduran istemler, zorunlu istemlerdir. Bunlar, bu çalışmada, köşeli parantez [] içinde gösterilmiştir. Doldurulması zorunlu olmayan boşlukları dolduran istemler ise, seçimli istemlerdir. Bunlar, zorunlu istemlerden hemen sonra yay ayraç () içinde gösterilmiştir. Cümlenin yapısında bir istem boşluğunu dolduran tamlayıcıların dışında herhangi bir istem boşluğunu doldurmayan; fiilin belirttiği sürecin ve bu sürecin gerek duyduğu katılanların dışında cümlenin yapısında gerçekleşen geliştirici başka unsurlar da vardır. Bunlar, fiilin belirttiği oluşun yerini, zamanını, koşullarını ve nasıl gerçekleştiğini belirten cümle unsurlarıdır. Bunlar da, seçimli istemlerden sonra yay ayraç () içinde gösterilmiştir. Seçimli istemler ile isteğe bağlı ögeler, cümleden çıkarılabilen istemlerdir. Bu açıdan benzer özellikte olmakla birlikte, isteğe bağlı ögeler cümlede sınırsız sayıda bulunabilir ve her tür fiille kullanılabilir. Oysa seçimli istemler belirli bir fiile bağlıdır ve sınırlı saydadır. Bu çalışmada, seçimli istemler ile isteğe bağlı ögeler, seçimli istemlere yönelik soru kelimeleri olarak “kim, ne, kime, kimde, kimden, kimle”nin; isteğe bağlı ögelere yönelik soru kelimeleri olarak “ne zaman, nasıl, niçin” vb.nin kullanılmasyla ayırt edilmiştir.

Eski Uygur Türkçesiyle (EUT) yazılmış tıp metinleri ile Batı Orta Türkçesiyle (BOT) yazılmış tıp metinleri söz varlığı açısından karşılaştırıldığında fiiller açısından büyük benzerlikler göze çarpar. Fiillerin birçoğu, drog elde edilmesiyle ve ilaç uygulamasıyla ilgilidir. Bunun dışında hastalık nedenleriyle ve uygulama sonuçlarıyla ilgili fiiller de sıklıkla kullanılmıştır.

1. Tedaviyle İlgili Fiiller: Eski Uygur tıp metinlerinde tedaviyle ilgili olarak sıklıkla kullanılan fiiller; *iç-* ‘içmek’, *içür-* ‘içirmek’, *isle-* ‘koklamak’, (*üzerine*) *qod-* ‘(üzerine) koymak’, *saç-* ‘saçmak’, *soq-* ‘sokmak, koymak’, *sürd-* ‘sürmek’, *tamış-* ‘damlatmak’, *tıq-* ‘tıkmaq’, (*ağız-ta*) *tud-* ‘(ağızda) tutmak’, *türd-* ‘üzerine değıdirmek, sürmek’, *ur-* ‘sürmek’, *yaq-* ‘yaki yapmak’, *yi-* ‘yemek’, *yun-* ‘yikanmak’, *yür-* ‘üflemek’ tir.

Eski Uygur tıp metinlerinde tedaviyle ilgili olarak kullanılan fiillerin çoğu Batı Orta Türkçesiyle (BOT) yazılmış tıp metinlerinde aynen veya bazı ses ve biçim değışiklikleriyle kullanılmıştır: *iç-* ‘içmek’, *diirt-* ‘üzerine değıdirmek, sürmek’ (< *türd-*), *qoy-* ‘koymak’ (< *qod-*), *saç-* ‘saçmak, serpmek’, *sür-sürt-* ‘sürmek’, *tamzur-* ‘damlatmak’, (*ağız-ta*) *tut-* ‘(ağızda) tutmak’, *ur-vur-* ‘vurmak’, *yaq-* ‘yaki yapmak’, *yè-* ‘yemek’, *yun-* ‘yikanmak’. Batı

Orta Türkçesiyle yazılmış tıp metinlerinde bu fiillerden başka; *bağla-* ‘bağlamak’, *çek-* ‘sürmek’, *çeyne-* ‘çiğnemek’, *dağla-* ‘dağlamak’, *dök-* ‘dökmek’, *ek-* ‘ekmek’, *ğargara ed-* ‘gargara yapmak’, *ov-* ‘ovmak’, *püfkür-* ‘püskürtmek’, *sor-* ‘emmek’, *toldur-* ‘doldurmak’, *yala-* ‘yalamak’, *yıla- -yıyla-* ‘koklamak’, *yut-* ‘yutmak’ gibi Türk dili kökenli fiillerle Arapça ve Farsça kökenli isimlerin Türkçe yardımcı fiillerle birleşmesi sonucunda oluşmuş sıklık oranı yüksek başka fiiller de kullanılmıştır: *buhür et-* ‘tütsü yapmak’, *hacamat et-* ‘kan almak’, *hukne ed-* ‘lavman yapmak’, *isti māl et-* ‘uygulamak, kullanmak’, *mażmaza et-* ‘gargara yapmak’, *tilā eyle-* ‘merhem sürmek’ gibi.

EUT metinlerinde kullanılan uygulamayla ilgili fiillerden *yun-* ‘temizlik amacıyla yıkanmak’ bir, *kan aldur-* ‘kan aldirmek’ bir zorunlu bir seçimli isteme sahipken; *iç-* ‘içmek’, *isle-* ‘koklamak’, *yi-* ‘yemek’, *yun-* ‘tedavi edici bir maddeyle yıkanmak’ iki zorunlu istemli; *içür-* ‘içirmek’, *(üzerine) god-* ‘koymak’, *soq-* ‘sokmak, koymak’, *sürd-* ‘sürmek’, *tamış-* ‘damlatmak’, *tıq-* ‘tıkmak’, *(ağız-ta) tud-* ‘(ağızda) tutmak’, *türd-* ‘sürmek’, *ur-* ‘sürmek’, *yaq-* ‘yakı yapmak’, *yür-* ‘üfleme’ fiilleri üç zorunlu istemli fiillerdir. Bu fiiller BOT metinlerinde de aynı istem sayılarıyla kullanılmıştır. Hem EUT hem de BOT metinlerinde [kim] zorunlu istemi çoğu kez yüzey yapıda bir sözlüksel birimle değil, fiiller üzerindeki şahıs ekleriyle veya şartlı cümle parçaları (ŞCP) yoluyla mikro düzeyde işaretlenmiştir. Bu durum, eylemi EDENin önemsizliğinden kaynaklanmaktadır. Eski ve Orta Türkçe tıp metinlerinde EDEN hemen hiçbir zaman odak oluşturmaz ve öne çıkarılmaz. Odak oluşturan üye, çoğunlukla ETKİLENEN/KONUdur. EUT ve BOT metinlerinde yer alan tedaviyle ilgili fiillerin istem özellikleri aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

a)

1) Mantıksal düzey: $F_{1+(1)}$

2) Sözdizimi düzeyi: [kim (BOT)]+(kimden: +dan (BOT))+İsim+Fiil

3) Anlam düzeyi: EDEN+KAYNAK+[TAMAMLAYICI+EYLEM]

kan aldur- (BOT) ‘Vücudun herhangi bir yerinden sağlık nedeniyle kan aldirmek’ $F_{1+(1)}$

[kim-EDEN]: *kan alduralar* ‘kan aldürsınlar (ONLAR)’, (kimden: +dan - KAYNAK): *dil altındağı tamarlardan* ‘dil altındaki damarlardan’ EŞ 28a:17, [kim-EDEN]: *kan alduralar* ‘kan aldürsınlar (ONLAR)’, (kimden: +dan - KAYNAK): *baş tamarından* ‘baş damarından’ MŞ 38b: 1. Sözlüklerde *kan aldur-* ‘kan aldirmek’ ve *hacamat etdür-* ‘vücudun herhangi bir bölgesinden, şişe ya da boynuzla toplanmış kanı almak’ anlamı verilerek

eşanlımlı olarak yer alsın da aslında bunlar eşanlımlı fiiller değildir. MŞ'de *қан алдур-* sürecinde başarı elde edilemediğinde ikinci bir süreç olarak *һасамаг етдүр-* eylemine geçilmiştir: *‘іліс бағ тарамадан қан алдуралар ве чоғ ақıda ве егер бунағла сәкин олмазса һасамаг етдүрелер* MŞ 38b: 1. *һасамаг етдүр-* fiili tek istemlidir: [kim-EDEN]. Bu istem farklılığı birleşik fiil yapısından kaynaklanır. Birincide İsim+Fiil, ikincide İsim+Yardımcı fiil yapısı söz konusudur. *қан алдур-* birleşik yapısında *алдур-* fiilinin ‘Vücuttan herhangi bir parçayı veya organı sağlık sebebiyle çıkarttırmak’ anlamı geçerli olduğundan istem sayısı ikiye çıkmıştır.

b)

1) Mantıksal düzey: F₂

2) Sözdizimi düzeyi: [kim, ŞCP (EUT, BOT)]+[kimle: birle (EUT), +ıla (BOT)]+Fiil

3) Anlam düzeyi: EDEN/ETKİLENEN+ARAÇ+EYLEM

yun- (EUT, BOT) ‘Tedavi edici sıvı bir maddeyle yıkanmak’

еçкү сүди бирле yunsar yüz çimsiz болур T III M 295: 1 ‘Keçi sütüyle yıkanır- sa yüz kırışksız olur.’ örneğinde vücudun tamamının yıkanması söz konusu olsaydı, [kim] unsurunun sözdiziminde açıkça yer alması gerekmezdi; fakat vücudun bir parçası söz konusu olduğundan şartlı cümle parçasından sonra [kim] unsuru sözdizimindeki yerini almıştır: [kim-ETKİLENEN]: *yüz* ‘yüz’. Yıkanmada kullanılan tedavi edici unsur zorunlu istem durumundadır, cümleden çıkarılamaz. [kimle: birle - ARAÇ]: *еçкү сүди бирле* ‘keçi sütüyle’ T III M 295: 1; [kim-EDEN]: *yunalar* ‘yıkansınlar (ONLAR)’, [kimle: +ıla - ARAÇ]: *ануғıla* ‘onunla (kaynar suyla)’ EM 13a: 14. BOT metinlerinde, yıkanmak eylemi tedaviden önceki aşamada; yani tedaviye hazırlık aşamasında, temizlik amacıyla gerçekleştiğinde ARAÇ anlamsal rolünü üstlenen unsur, zorunlu istem olmaktan çıkmış ve cümlede yer almamıştır: [kim-EDEN/ETKİLENEN]: *yun-a* ‘yıkansın (O)’. Cümlede sınırsız sayıda isteğe bağlı öge de yer alabilir; (ne zaman): *sabāh* ‘sabah’, (nerede): *hamām içinde* ‘hamam içinde’ EŞ 73a: 16 gibi.

c)

1) Mantıksal düzey: F₂

2) Sözdizimi düzeyi: [kim (EUT, BOT) / ŞCP (EUT, BOT) / ZP: -IcAk (BOT)]+[ne (EUT, BOT) / kimi: +n (EUT, BOT), +(y)I (BOT) / kimden: +dAn (BOT) / ZP: -Ip (EUT, BOT)]+Fiil

3) Anlam düzeyi: EDEN+ETKİLENEN/KONU+EYLEM

Hem EUT metinlerinde hem de BOT metinlerinde istem yapıları (a)'daki gibi olan fiiller; *iç-* 'içmek' ve *yi-* 'yemek' fiilleridir. EUT metinlerindeki *isle-* 'koklamak' fiili yerine BOT metinlerinde (a) istem yapısıyla *yula-~yıyla-* 'koklamak' fiili kullanılmıştır. BOT metinlerinde (a) istem yapısına sahip şu fiiller de sıralanabilir: *çeyne-* 'çiğnemek', *ğargara ed-* 'ğargara yapmak', *ov-* 'ovmak', *sor-* 'emmek', *yala-* 'yalamak', *yut-* 'yutmak'.

iç- (EUT, BOT) 'Bir sıvıyı ağza alıp yutmak, içmek'

iç- fiili [kim] ve [ne/kimi] olmak üzere iki istemli bir fiildir. Bunlardan birincisi EDEN, ikincisi ise, ETKİLENEN anlamsal istemine karşılık gelir. Bu zorunlu istemler dışında, cümlenin yapısında fiilin belirttiği oluşun yerini, zamanını, koşullarını ve nasıl gerçekleştiğini belirten geliştirici cümle unsurları da yer alabilir. Söz gelişi, EUT metinlerinde Fiil: *iç-gül* 'içmeli', [kim]: *tışı* 'kadın', [ne]: *it süt-i* 'köpek sütü', (niçin): *kişi tüşüreyin tiser* 'çocuk düşürmek isterse' T I D 120: 21. Gerek EUT metinlerinde gerekse BOT metinlerinde [kim] sorusunun yanıtı, çoğu kez, cümlelerde açıkça işaretlenmemiş, şahıs ekleri (genellikle 3. tekil veya çoğul) yoluyla gönderimde bulunulmuştur. [ne/kimi] sorusunu karşılayan istem ise, cümlelerde odak oluşturacak şekilde hemen her zaman ilk sırada yer almıştır. Söz konusu istem, bazı örneklerde belirtme durum ekleriyle işaretlenmişken bazı örneklerde eksizdir. İsteğe bağlı ögeler olan ve (niçin), (nasıl) sorularını karşılayan unsurlar ise, çoğu zaman cümlelerdeki yerini almıştır. [ŞCP-EDEN]: *içser* 'içse (O) HERHANGİ BİRİ', [ne-ETKİLENEN]: *it süt-i* 'köpek sütü', (nasıl): *bor birle* 'şarapla' T II D 120: 140-141. İsteğe bağlı (nasıl) ögesi, sözdizimi düzeyinde bulunma durum ekli olarak da yer alabilir: *sağ yağ-ta iç-* 'tereyağında; tereyağına koyarak içmek TEREYAĞIYLA' T II D 142: 115. *İç-* fiili benzer istem yapısıyla BOT metinlerinde de sıkça kullanılmıştır: *kabağ oda gömseler süyün çıkarsalar şeker bile içseler* EŞ 70b: 12 'Kabağı ateşe gömseler, suyunu çıkarsalar, şekerle içseler', [ŞCP-EDEN]: *içseler* 'içseler (ONLAR)', [kimi: +n - ETKİLENEN]: *kabağ süyün* 'kabağ suyunu', (nasıl): *şeker bile* 'şekerle'.

yi- (EUT), *ye-* (BOT) 'Ağızda çiğneyerek yutmak, yemek'

Hem EUT hem de BOT metinlerinde [kim] cümlede, genellikle şartlı cümle parçalarıyla dolaylı olarak yer alır veya şahıs ekleriyle gönderimde bulunulur: [ŞCP-EDEN]: *qayu tışı qırdı kiçirir bolsar* 'hangi kadın kırdı geçirir ise (O) KIRDI GEÇİREN KADIN, [kimi: +n -ETKİLENEN]: *qarluğaç ed-in* 'kırlangıç etini' T I D 120: 93-94; [ŞCP-EDEN]: *yeseler* 'yeseler (ONLAR)', [kimi: +n - ETKİLENEN]: *kelem yaprağın* 'lahana yaprağını', (nasıl): *sirkeyile* 'sirkeyle' EŞ 47a: 9.

isle- (EUT) ‘Kokusunu duymak için bir şeyi burnuna yaklaştırmak, koklamak’

[ŞCP-EDEN]: *isleser* ‘koklasa (O) ^{HERHANGİ BİRİ}’, [ZP-KONU]: *soğun saqal-ı sadun saqal-ı birle soqup sağ yağ-qa yoğurup* ‘soğan tüyünü sarımsak tüyü ile ezip tereyağıyla yoğurup ^{ÇIKAN ÜRÜNÜ}’ T I D 120: 144.

ov- (BOT) ‘Bir şeyin üzerine bastırarak el gezdirmek, ovmak’

[ŞCP-EDEN]: *ovsa* ‘ovsa (O)’, [ZP-ETKİLENEN]: *bâdem yağı başına dürtüp* ‘badem yağını başına sürüp ^{BAŞINI}’, (nasıl): *eliyile* ‘eliyle’ EŞ 5a: 19.

yıla--yıyla- (BOT) ‘Kokusunu duymak için bir şeyi burnuna yaklaştırmak, koklamak’

[kim-EDEN]: *yılasun* ‘koklasın (O)’, [ne-KONU]: *gül suyu* ‘gül suyu’ EŞ 4a: 10; [kim-EDEN]: *maşrû* ‘saralı’, [kimden: +den - KONU]: *üdu’s-şalîbüñ ... kıızıl yemişinden* ‘favyananın... kıızıl yemişinden’ EŞ 6b: 16.

çeyne- (BOT) ‘Ağza alınan bir şeyi dişler arasında ezmek, çiğnemek’

[ŞCP-EDEN]: *çeyneseler* ‘çiğneseler (ONLAR)’, [kimi: +1 - ETKİLENEN]: *tarhûni* ‘tarhununu’ EŞ 23a: 4, [ŞCP-EDEN]: *çeyneseler* ‘çiğneseler (ONLAR)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *bögürtlen yaprağın* ‘bögürtlen yaprağını’ EŞ 23a: 15, [kim-EDEN]: *çeyneye* ‘çiğnesin (O)’, [kimden: +dan - ETKİLENEN]: *ebem gömeci yaprağından* ‘ebegümeci yaprağından’ EM 2a: 7.

ğarğara ed- (BOT) ‘İlâçlı sıvı ile ağız veya yutağı başı arkaya atıp solukla da sıvının yutulmasını engelleyerek çalkalamak, gargara yapmak’

[ZP-EDEN]: *ğarğara edicek* ‘gargara eder etmez ^{HERHANGİ BİRİ}’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *it üzümü ... şuyın* ‘it üzümünün suyunu’ EŞ 27b: 5.

şor- (BOT) ‘Dudak, dil ve soluk yardımıyla bir şeyi içine çekmek, somurmak, emmek’

[kim-EDEN]: *şoralar* ‘emsinler (ONLAR)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *tatlu nâr şuyın* ‘tatlı nar suyunu’ MŞ 76a: 3.

yala- (BOT) ‘Bir şeyin üzerinden dilini sürüp geçirmek, yalamak’

[ŞCP-EDEN]: *yalasalar* ‘yalasalar (ONLAR)’, [kimi: +y1 - ETKİLENEN]: *âkırkarhayı* ‘akırkarhayı’, (nasıl): *balıla ma cün eyleyüp* ‘balla macun yapıp’ EŞ 34b: 13.

yut- (BOT) ‘Ağızda bulunan küçük katı parçacıklı bir şeyi yutağa geçirmek, yutmak’

[ŞCP-EDEN]: *yutsa* ‘yutsa (O)’, [kimden: +dan - ETKİLENEN]: *ol ĥab-lardan* ‘o haplardan (birini)’ EŞ 6b: 6, [kim-EDEN]: *her kim* ‘herhangi biri’, [ne-ETKİLENEN]: *çülnārūñ üç küçücek dānesi* ‘çülnarın üç küçücük tanesi’ EŞ 8b: 11.

ç)

1) Mantıksal düzeyi: F₃

2) Sözdizimi düzeyi: [kim (EUT, BOT) / ŞCP (EUT, BOT)]+[kimi: +n (EUT, BOT), +(y)I (BOT) / ne (EUT, BOT)]+[kime: +ke/+qa/+ğa (EUT), +(y)A, +dA (BOT)]+Fiil

3) Anlam düzeyi:

EDEN+ETKİLENEN/KONU+HEDEF/SEBEP+EYLEM

[kime] istemi, zorunlu istem durumundadır. Niçin, nasıl gibi soruları yanıtlayan birden fazla isteğe bağlı öge de sözdiziminde yer alabilir. Hem EUT’de hem de BOT’ta istem yapıları (c)’deki gibi olan fiiller *içür-* ‘içirmek’, (*üzerine*) *qod-* ‘(üzerine) koymak’, *şaç-* ‘saçmak, serpmek’, *soq-* ‘sokmak, koymak’, *sürd-* ‘sürmek’, *tamış-* ‘damlatmak’, *tıq-* ‘tıkmak’, *türd-* ‘sürmek’, *ur-* ‘sürmek’, *yaq-* ‘yakı yapmak’ tır. EUT’deki *yür-* ‘üfleme’ fiili yerine BOT’ta aynı istem yapısıyla *püfkür-*, *üfür-* ‘püskürtmek’ fiilleri kullanılmıştır. BOT’ta aynı istem yapısına sahip şu fiiller de sıralanabilir: *bağla-* ‘bağlamak’, *çek-* ‘sürmek’, *dök-* ‘dökmek’, *ek-* ‘ekmek’, *toldur-* ‘doldurmak’. [kim] istemi yine, çoğunlukla şahıs ekleriyle mikro düzeyde işaretlenmiştir ve odak [kimi/ne] sorusunu yanıtlayan isteme yöneliktir.

bağla- (BOT) ‘Bir şeyi bir yere veya bir şeye tutturmak, bağlamak’

[ŞCP-EDEN]: *bağlasa* ‘bağlasa (O) HERHANGİ BİRİ’, [ne-KONU]: *müşk* ‘misk’, [kime: +a - HEDEF]: *tıfl oğlan boynına* ‘küçük çocuk boynuna’ EŞ 62a: 11.

çek- (BOT) ‘Genellikle sıvı bir maddeyi göz üzerine sürmek’

[ŞCP-EDEN]: *çekseler* ‘çekseler (ONLAR)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *ĥardalı döğüp suyın* ‘hardalı döğüp suyunu HARDALIN SUYUNU’, [kime: +e - HEDEF]: *göze* ‘göze’ EŞ 14b: 13-14; [ŞCP-EDEN]: *çekseler* ‘çekseler (ONLAR)’, [ŞCP-ETKİLENEN]: *ferasiyyün yaprağın döğüp suyın şıksalar* ‘ferasiyyun yaprağını döğüp suyunu şıksalar FERASIYYUN YAPRAĞININ SUYUNU’, [kime: +e - HEDEF]: *göze* ‘göze’ EŞ 14b: 12.

dağ- (BOT) ‘Bir şeyi başka bir yere uygun bir biçimde tutturmak, iliş-tirmek, geçirmek,

takmak'

[ŞCP-EDEN]: *daqsalar* 'taksalar (ONLAR)', [kimi: +1 - KONU]: *kıızıl çiçeklü otı* 'kızıl çiçekli otu', [kime: +a - HEDEF]: *burna* 'burna' EŞ 20a: 2.

dök- (BOT) 'Genellikle sıvı veya tane durumunda olan şeyleri bir yere boşaltmak, dökmek'

[ŞCP-EDEN]: *dökseler* 'dökseler (ONLAR)', [kimi: +n - KONU]: *hayyü'l-âlem yaprağın döğüp suyun* 'hayyül alem yaprağını dövüp suyunu HAYYÜL ALEM YAPRAĞININ SUYUNU', [kime: +a - SEBEP]: *baş ağrısına ve şaқиқа ağrısına* 'baş ağrısına ve migren ağrısına', (nasıl): *bir ağzı tar қабıla* 'ağzı dar bir kapla' EŞ 3b: 8. *dök-* fiili BOT metinlerinde, 'gidirmek' anlamıyla tedavi sonucuyla ilgili bir eylem için de kullanılmıştır (bk. 4).

ek- (BOT) 'Bir şeyi dağılacak biçimde dökmek, ekmek, serpmek'

[ŞCP-EDEN]: *ekseler* 'ekseler (ONLAR)', [kimi: +n - KONU]: *sezâb pusın* 'sezab posasını', [kime: +e - HEDEF]: *gözde olan çıban üstine* 'gözdeki çıban üstüne' EŞ 15b: 10.

içür- (EUT, BOT) 'Birinin bir şeyi içmesini sağlamak, içirmek'

[ŞCP-EDEN] *içürser* 'içirse (O) HERHANGİ BİRİ', [kimi: +n - ETKİLENEN]: *toğraq toğrağ-u-sın* 'kavak reçinesini', [kime: +ke/+qa - HEDEF]: *içi bed-rinmiş-ke, qan tomurmi[s]-qa* 'içi yaralanmışa, kanamalıya', (nasıl) *soviq suv birle* 'soğuk suyla' T 1 D 120: 186; [ŞCP-EDEN]: *içürseler* 'içirseler (ONLAR)', [ne: ETKİLENEN]: *keçi südi* 'keçi sütü', [kime: +a - HEDEF]: *anlara ki қattâl ıssı otlar yemiş olalar* 'onlar ki öldürücü otlar yemiş olsunlar (ONLARA) ÖLDÜRÜCÜ OTLAR YEMİŞ OLANLARA' MŞ 19b: 10.

qod- (EUT), *qo--qoy-* (BOT) 'Bir şeyi bir yere bırakmak, belli bir yere yerleştirmek, koymak'

[ŞCP-EDEN]: *qodsar* 'koysa (O)', [ne-KONU]: *künçit yağı* 'susam yağı', [kime: +qa - HEDEF]: *burun-qa* 'burna', (nasıl): *yıpar birle* 'miskle' T 1 D 120: 160; [kim-EDEN]: *şaqıқası ağrıyan kişi* 'şakakları ağrıyan kişi', [kimi: +n - KONU]: *andugun eyegüsin* 'sırtlanın kaburga kemiğini', [kime: +a - HEDEF]: *başına* 'başına' EŞ 4a: 4, [kim-EDEN]: *qoyalar* 'koysunlar (ONLAR)', [kimi: +n - KONU]: *tüt-ı çini külin* 'tüt-ı çini külünü', [kime: +e - HEDEF]: *diş üstine* 'diş üstüne' EŞ 23b: 18. *Qo-* fiili Batı Orta Türkçesiyle yazılmış tıp metinlerinde birleşik fiil yapısı içinde de kullanılmıştır: *sara қosalar* EŞ 68b: 2, *қасуғından yuқарu vur қosun, belinden aшағарақ ur қosun* EŞ 80a: 19, *yüреği üzerine ur қosun* EŞ 80b: 2 gibi.

saç- (EUT, BOT) ‘Bir şeyi, bir başka şey üzerine dökmek, dağıtmak, saçmak’

[kim-EDEN]: *saç-zun* ‘saçsın (O)’, [ne-KONU]: *mır* ‘bal’, [kime: +e - HEDEF]: *köz öz-e* ‘göz üstüne’ T II Y 14; [ZP... ŞCP - EDEN]: *saçıp içser* ‘saçıp içse (O)’, [ZP-KONU]: *pidpidi-ni çurnı qılıp* ‘biberi toz yapıp TOZ HALİNE GETİRİLMİŞ BİBERİ’, [kime: +ke - SEBEP]: *eski isig-ke* ‘eski ateşe, müzmin ateşe’ T II D 53: 53; [kim-EDEN]: *bir kişi* ‘bir kişi’, [ne-KONU]: *çar* ‘kar’, [kime: +e - HEDEF]: *bir cāriye üstine* ‘bir cariyenin üstüne’ EŞ 35b: 4-5. *saç-* fiili tedaviye yönelik bir fiil olarak kullanıldığı gibi ilaç yapımıyla ilgili olarak da kullanılmıştır.

soq- (EUT, BOT) ‘İçine veya arasına girmesini sağlamak, sokmak’

[ŞCP-EDEN]: *soqsar* ‘soksa (O) HERHANGİ BİRİ’, [ne-KONU]: *künçit yağ-ı* ‘susam yağı’, [kime: +qa - HEDEF]: *burun-qa* ‘burna’, (nasıl): *ubu birle* ‘üstübeç ile’ T 1 D 120: 132; [kim-EDEN]: *kulağı ağrıyan kişi* ‘kulağı ağrıyan kişi’, [ZP-KONU]: *yāsemīn yağına bir fitil eyleyüp* ‘yasemin yağıyla bir fitil yapıp FITİLİ’, [kime: +a - HEDEF]: *kulağına* ‘kulağına’ EŞ 17a: 7-8.

sürd- (EUT), *sür--sürt-* (BOT) ‘Bir maddeyi bir yüzey üzerine ince bir tabaka olarak yaymak, dökmek, serpmek’ Bu fiil, eski Uygur tıp metinlerinde genellikle, haricî uygulamalara yönelik bir eylem için kullanılır. İlacın hastalıklı organ yüzeyine paralel biçimde uygulanmasını anlatır. Bu durum orta Türkçe tıp metinlerinde de sürdürülmüştür.

[ŞCP-EDEN]: *sürdser* ‘sürtse (O)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *tev-e südükin* ‘deve idrarını’, [kime: +qa - HEDEF]: *qa baş-qa* ‘saça başa’ T 1 D 120: 54; [ŞCP-EDEN]: *sürseler* ‘sürseler (ONLAR)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *ılğın yemişin* ‘ılğın yemişini’, [kime: +e - HEDEF]: *diş dibine* EŞ 22b: 5, [kim-EDEN]: *sürteler* ‘sürsünler (ONLAR)’, [kimi: +i - ETKİLENEN]: *kızıl keşire i* ‘kızıl kesireyi’, [kime: +ye - SEBEP]: *eski temregüye* ‘eski, müzmin temriyeye’ (nasıl): *arı hırkayla* ‘temiz hırkayla’ EŞ 76b: 3.

tamiş-, tamız-, tamıs-, (EUT), *tamzur-* (BOT) ‘Damla damla akıtmak, damlatmak’ Sıvı ilaçların dahilî uygulamaları için EUT metinlerinde *tamiş-, tamız-, tamıs-* veya *tamiş-* fiilleriyle, BOT metinlerinde *tamzur-* fiiliyle gösterilen ‘damlatmak’ eyleminin yüksek sıklığı göze çarpar. Bunlar üç zorunlu isteme sahip fiillerdir. Eski Uygur tıp metinlerinde HEDEF/SEBEP anlamsal istemi, Batı Orta Türkçesiyle yazılmış tıp metinlerindeyse ETKİLENEN istemi, genellikle, şartlı cümle parçaları yoluyla verilmiştir: *qulaq şaqşı bolsar* ‘kulak kirli olsa (ONA) KULAĞA’ veya *yaş kişniçi*

dögseler şuyın alsalar ‘taze kişnişi dövseler, suyunu alsalar TAZE KİŞNİŞİN SUYUNU’ gibi.

[ŞCP-EDEN]: *tamıssar* ‘damlatsa (O)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *turma suvın* ‘turp suyunu’, [ne-SEBEP/HEDEF]: *qulğağ ağırığ emi* ‘kulak ağrısı hastalığı KULAĞA’ T II D 222: 86, 87, 96; [ŞCP-EDEN]: *tamıssar* ‘damlatsa (O) HERHANGİ BİRİ’, [ne-ETKİLENEN]: *yar tuz-ı* ‘kaya tuzu’, [ŞCP-SEBEP/HEDEF]: *qulğağ-ta yiring önser* ‘kulakta irin çıksa KULAĞA’ T II D 222: 97; [ŞCP-EDEN]: *tamıssar* ‘damlatsa (O) HERHANGİ BİRİ’, [ne-ETKİLENEN]: *qara küji* ‘siyah öd ağacı’, [ne-SEBEP/HEDEF]: *qulğağ ağırığ emi* ‘kulak ağrısı hastalığı KULAĞA’ T II D 222: 89; T II D 222: 103, [ŞCP-EDEN]: *tamıssar* ‘damlatsa (O)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *qarağuş sıçqan-nıy ödin* ‘kara farenin ödünü’, [ŞCP-SEBEP/HEDEF]: *qulağ şaqşı bolsar* ‘kulak kirli olsa (ONA) KULAĞA’ T I D 120: 57; [ŞCP-EDEN]: *tamzursa* ‘damlatsa (O) HERHANGİ BİRİ’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *servi ağacınuy şamğın* ‘selvi ağacının zamkını’, [kime: +a - HEDEF]: *burnına* ‘burnuna’ EŞ 5b: 2; [ŞCP-EDEN]: *tamzursalar* ‘damlatsalar (ONLAR)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *bābunec yağın* ‘papatya yağını’, [kime: +a - HEDEF]: *qulağa* ‘kulağa’ EŞ 16a: 8.

tıq- ‘İterek sokmak, iyice doldurmak’ (EUT)

[ŞCP-EDEN]: *tolu tıqsar* ‘iyice doldursa (O)’, [ne-KONU]: *satun* ‘sarım-sak’, [kime: +qa - HEDEF]: *iki qulağın-qa* ‘iki kulağına’ T I D 120: 176.

toldur- (BOT) ‘Bir boşluğa bir madde koymak, doldurmak’

[ŞCP-EDEN]: *toldursalar* ‘doldursalar (ONLAR)’, [kimi: +ı - KONU]: *ol şamğı* ‘o zamkı’, [kimde: +de - HEDEF]: *dişde yēnmiş olsa ... içinde* ‘dişte çürük olsa ... içine ÇÜRÜK DİŞ İÇİNE’ EŞ 21a: 10.

türt/d- (EUT), *dürt-* (BOT) ‘Bir şeyi bir başka şeye değdirmek, dokundurmak, sürmek. *Dürt-* fiili daha çok tampon yapma, sıvı ilâcı geçirgenlik özelliği olan bir yüzeye emdirmeye çalışma eylemini karşılar. Bununla birlikte, sıvı olmayan materyal uygulamaları için de kullanılabilmiştir.’

[ŞCP-EDEN]: *türdser* ‘sürse (O) HERHANGİ BİRİ’, [kimi: +n - KONU]: *çıqu taş-ın* ‘çıku taşını’, [ne-SEBEP]: *godur* ‘uyuz’ T I D 120: 173; [ŞCP-EDEN]: *türtser* ‘sürse (O)’, [ne-KONU]: *buda mini* ‘meyan unu’, [kime: +qa - SEBEP]: *qulğağ tegresinde yiil tomluğ töz-lüg qulğağ ağırığ-qa* ‘kulak çevresinde yel kökenli kulak ağrısına’, (nasıl): *ingek yağ-ı bilen* ‘inek yağıyla’ T II D 222: 100; [ŞCP-EDEN]: *dürtsel* ‘sürseler (ONLAR)’, [ne-KONU]: *kireç* ‘kireç’, [kime: +a - HEDEF]: *şaça* ‘saça’ EŞ 8a: 6.

ur- (EUT), *ur--vur-* (BOT) ‘sürmek, koymak’ *ur-* ve *türt/d-* fiilleri benzer eylemler için kullanılmıştır; fakat mutlak eşanlamlı değildirler. İlaç uygulamasında birden fazla eylemin süredizimselliği söz konusu olduğunda *dürt-* eylemi *ur-* eyleminden önce gelir: (*panbūga*) *dürtsele urı qosalar* ‘pamuğa emdireseler, üstüne koysalar’ EŞ 9a: 4 gibi.

[ŞCP-EDEN]: *ursalar* ‘sürseler (ONLAR)’, [kimi: +n - KONU]: *bādem ağacınun kökin* ‘badem ağacının kökünü’, [kime: +a - SEBEP]: *yüzde olan çığıda* ‘yüzde olan çile’ EŞ 24b: 17; [ŞCP-EDEN]: *ursalar* ‘sürseler (ONLAR)’, [kimi: +n - KONU]: *bögürtlen yaprağın* ‘böğürtlen yaprağını’, [kime: +ye - SEBEP]: *zâ if ma deye* ‘zayıf mideye’ EŞ 34b: 7-8; [ŞCP-EDEN]: *vursalar* ‘sürseler (ONLAR)’, [ne-ETKİLENEN]: *natrūn* ‘natrun, doğal sodyum bikarbonat’, [kime: +e - SEBEP]: *bevāşire* ‘basura, hemoroid’ EM 11b: 15. *ur-/vur-* fiili birleşik fiil yapısında da kullanılabilir: *urı qorlarısı* EM 23a: 5; bir başka eylemi izleyerek de: *yaqu edüp vursalar* EŞ 45b: 17.

yaq- (EUT), *yaq--yaqu yap-* (BOT) ‘Yakı yapmak; kına, yakı vb.ni bir şey üzerine koymak, sürmek.’ *yaq-* eylemi daha çok tedaviyle ilgili olmakla birlikte ilaç elde etmeyle ilgili olarak da kullanılabilir, BOT metinlerinde bu işlevi öne çıkmıştır (bk. 2).

[ŞCP-EDEN]: *yaqsar* ‘yaksa (O)’, [ne-ETKİLENEN]: *arpa talqanı* ‘kavrulmuş arpa unu’, [kime: +qa - HEDEF]: *qulğaq-qa* ‘kulağa’, (nasıl): *sağ yağ birle* ‘tereyağıyla’ T II D 222: 91; [ŞCP-EDEN]: *yaqu etseler* ‘yakı yapsalar (ONLAR)’, [ne - KONU]: *sumāq* ‘sumak’, [kime: +a - HEDEF]: *gözün kapağına* ‘göz kapağına’, (nasıl): *suyla* ‘suyla’ EŞ 11a: 7; [ŞCP-EDEN]: *yaqu eyleseler* ‘yakı yapsalar (ONLAR)’, [kimi: +ı - KONU]: *sežābi* ‘sedefi’, [kime: +e - HEDEF]: *göze* ‘göze’, (nasıl): *qorla* ‘korla’ EŞ 14a: 12.

yür- (EUT), *püfkür-, üfür-* (BOT) ‘Tedavi edici bir maddeyi vücudun bir organına üfleme, üfürme, püskürtme’

[ŞCP-EDEN]: *yürser* ‘üflese (O)’, [kimi: +n - KONU]: *toğraq toğraqı-sın* ‘kavak reçinesini’, [kime: +ğa - HEDEF]: *boğuz-ıngā* ‘boğazına’, (nasıl): *qamış birle* ‘kamuşla’, (niçin): *boğmaq bolsar* ‘nefes darlığı olsa’ T 1 D 120: 185; [ŞCP-EDEN]: *püfkürseler* ‘üflesele (ONLAR)’, [kimi: +n - KONU]: *qarlaşuç ödün* ‘kırlangıç ödünü’, [kime: +a - HEDEF]: *burna* ‘burna’ EŞ 19a: 14; [ŞCP-EDEN]: *püfkürseler* ‘üflesele (ONLAR)’, [kimi: +n - KONU]: *bağ çıbuğın ... külin* ‘bağ çubuğu külünü’, [kime: +a - HEDEF]: *burnına* ‘burnuna’, (nasıl): *bir māşureyle* ‘ince kamuşla’ EŞ 19a: 15; [kim-EDEN]: *üfürele* ‘üfürsünler (ONLAR)’, [ne-KONU]: *ısrğan diken, bad-*

rıq, tavuk beynisi, kişnic, gendene, kemnün, gögercin kanı ve yumurdası ve yeşil zâc ve burun kanı 'ısrırgan diken, yaban reyhanı, tavuk beyni, kişniş, pırasa, kimyon, güvercin kanı, yeşil zaç ve burun kanı', [kime: +a - HE-DEF]: *buruna* 'burna', (nasıl): *mäsüreyile* 'ince kamışla' EM 40b: 14.

d)

1) Mantıksal düzey: F₃

2) Sözdizimi düzeyi: [kim (BOT)]+[kimi: +(y)I (BOT) / ne (BOT)]+[kimle: +(y)ıla (BOT)]+Fiil

3) Anlam düzeyi: EDEN+ETKİLENEN/SEBEP+ARAÇ+EYLEM

dağla- (BOT) 'Akan kanı dindirmek veya hasta bölümleri ortadan kaldırmak için vücudun bir yerini kızdırılmış bir metal araçla yakmak, dağlamak'

[kim-EDEN]: *dağlarlar* 'dağlarlar (ONLAR)', [ne-ETKİLENEN/SEBEP]: *ekile* 'ekile; Türkçede kesme ve göyündürme de denilen bir tür çaban', [kimle: +(y)ıla - ARAÇ]: *demür dağlağuyıla* 'demir dağlayıcıyla' EM 22b. 5.

e)

1) Mantıksal düzey: F₃

2) Sözdizimi düzeyi: [kim (EUT, BOT)]+[kimi: +n (EUT, BOT), +(y)I (BOT) / ZP (EUT, BOT)]+[kimde: +TA (EUT, BOT)]+Fiil

3) Anlam düzeyi: EDEN+ETKİLENEN/KONU+YER+EYLEM

tud- (EUT, BOT) 'Bir şeyi bir yerde bekletmek, tutmak'

[ŞCP-EDEN]: *tudsar* 'tutsa (O)', [ZP-KONU]: *sarığ erük uruğ-ı soqup* 'kayısı çekirdeği dövüp dövülmüş kayısı çekirdeğini', [kimde: +ta - YER]: *ağız-ta* 'ağızda', (nasıl): *bor sirke-si birle* 'üzüm sirkesiyle', (niçin): *tiş ağırığ* 'diş ağrısı (için)' T 1 D 120: 101; [ŞCP-EDEN]: *tutsalar* 'tutsalar (ONLAR)', [kimi: +(n)ı - KONU]: *tağ üzümü ... anı* 'dağ üzümünü', [kimde: +da - YER]: *ağızda* 'ağızda', (niçin): *ağızda kabarcuqlar belürse* 'ağızda kabarcıklar belirse KABARCIKLARI GİDERMEK İÇİN' EŞ 27a: 6.

2. İlaç Elde Etmeye İlgili Fiiller: Eski Uygur tıp metinlerinde ilaç yapımıyla ilgili olarak sıklıkla kullanılmış fiiller; *al-* 'almak', *bışur-* 'pişirmek', *bulğa-* 'bulamak, karıştırmak', *çoqarad-* 'kaynatmak', *elge-* 'elemek', *ısd-* 'ısıtmak', *kes-* 'kesmek', *kinle-* 'iyice ufaltmak', *kül qıl-* 'kül etmek', *küyür-* 'yakmak', *saç-* 'saçmak, serpmek', *simlep kinle-* 'eritip çözeltmek', *qad-* 'karıştırmak', *qayıntur-- qayındur-- qayınad-* 'kaynatmak', *qıl-* 'yapmak',

qurud- ‘kurutmak’, *lala-* ‘toz haline getirmek’, *salqım-qa tegür-* ‘soğukta bekletmek’, *soq-* ‘dövmek, ezmek’, *toğra-* ‘doğramak’, *toqı-* ‘katmak, sokmak’, *ügre qıl-* ‘bulamaç yapmak’, *yanç-* ‘ezmek’, *yas-* ‘eritmek’, *yoğur-* ‘yoğurmak’tır. Eski Uygur tıp metinlerinde yabancı kökenli isimlerin Türkçe yardımcı fiillerle birleşmesinden oluşmuş fiiller de vardır: *çurnı qıl-* ‘toz haline getirmek’ (<Skr. *çūrṇam* ‘toz, pudra; barut’+Tü. *qıl-* ‘yapmak’) gibi. Bu fiillerden bir bölümü Batı Orta Türkçesiyle yazılmış tıp metinlerinde de aynen veya küçük ses, anlam değişimleriyle sürdürülmüştür: *al-* ‘almak’, (*bezden*) *geçür-* ‘bezden geçirmek, elemek’, *bişür-* ‘pişirmek’, *bula-* ‘bulamak, karıştırmak’, *dil-* ‘dilimlemek’, *dög-* ‘döğmek’, *ele-* ‘elemek’, (*elekden geçür-*) ‘elekten geçirmek, elemek’, *erid-* ‘eritmek’, *ez-* ‘ezmek, iyice ufaltmak, suda eritmek’, *göm-* ‘gömmek’, *göyündür-* ‘yakmak’, *ısd-* ‘ısıtmak’, *ıslat-* ‘ıslatmak’, *kes-* ‘kesmek’, *kül et-* ‘kül etmek’, *küyür-* ‘yakmak’, *qat-* ‘katmak’, *qaruştur-* ‘karıştırmak’, *qavur-* ‘kavurmak’, *qaynat-* ‘kaynatmak’, *qoy-* ‘koymak’, *qurıt-* ‘kurutmak’, *ov-* ‘ovmak’, *şıq-* ‘sıkmak’, *şıva-* ‘sıvamak’, *soy-* ‘soymak’, (*suyın*) *çıkar-* ‘suyunu çıkarmak’, *süz-* ‘süzme’, *toğra-* ‘doğramak’, *yaq-* ‘yakmak’, *yatur-* ‘yatırmak, (bir şey içinde) bekletmek’, *yoğur-* ‘yoğurmak’. Bunun dışında Arapça ve Farsça isimlerle Türkçe yardımcı fiillerin birleşmesiyle oluşan yeni fiiller de vardır: *büryān ed-* ‘kebab etmek’, *fiṭil et-* ‘fitil yapmak’, *hāl et-* ‘halletmek’, *kehl eyle-* *kehl ed-* ‘sürme yapmak’, *lu ūḡ et-* ‘macun yapmak’, *ma cūn eyle-* ‘macun yapmak’, *saḥḡ ed-* ‘dövmek, ezmek’, *terbiyet et-* ‘terbiye etmek’, *tertib et-* ‘düzenlemek’ gibi.

a)

1) Mantıksal düzey: F₂

2) Sözdizimi düzeyi: [kim, ŞCP (EUT, BOT) / ZP...F-ğu ol (EUT) / ZP...ŞCP (EUT, BOT) / ZP...F-zun (EUT)]+[ne (EUT, BOT) / kimi: +ni (EUT), +n (EUT, BOT), +(y)I (BOT)]+Fiil

3) Anlam düzeyi: EDEN+ETKİLENEN+EYLEM

bışur- (EUT), *bişür-* (BOT) ‘Bir besin maddesini gerektiği kadar ısıda tutarak yenebilecek veya içilebilecek bir duruma getirmek, pişirmek’

[ZP...F-ğu ol - EDEN]: *bışurup...* *basurğu ol* ‘pişirip ... bastırılmalı HERHANGİ BİRİ’, [kimi: +ni - ETKİLENEN]: *quruḡ sir-i-ni* ‘kuru siriği’ T 1 D 120: 177; [ZP-EDEN]: *bişürüp* ‘pişirip HERHANGİ BİRİ’, [ne-ETKİLENEN]: *sināmekī* ‘sınameki’ EŞ 6b: 7.

ısd- (EUT), *ıst-* (BOT) ‘Sıcak duruma getirmek, ısıtmak’

[ZP...F-zun - EDEN]: *ısdıp...urz-un* ‘ısıtıp... vursun (O)’, [ne-ETKİLENEN]: *qar-a ud mayaq-ı* ‘kara öküz mayısı’, (nasıl): *işiç-te* ‘tence-rede’ T 1 D 120: 97-99; [ZP... ŞCP-EDEN]: *ısdup...dürtse* ‘ısıtıp...sürse (O)’, [ne-ETKİLENEN]: *tavuk* ‘tavuk’ EŞ 5b: 12; [ŞCP-EDEN]: *ıtsıtsalar* ‘ıtsıtsalar (ONLAR)’, [ne-ETKİLENEN]: *bal* ‘bal’, (nasıl): *ma* ‘denden çıkmış tuzla’ ‘madenden çıkmış tuzla’ EŞ 16b: 4.

kül qıl- (EUT), *kül ed-* (BOT) ‘Kül etmek, yakmak, kavurmak’

[ZP...F-ğu ol - EDEN]: *kül qılup...basurğu ol* ‘kül edip ... basmalı HERHANGİ BİRİ’, [kimi: +ni - ETKİLENEN]: *quruğ sir-i-ni* ‘kuru siriği’, (nasıl): *ot-qa* ‘ateşte’ T 1 D 120: 179; [kim-EDEN]: *kül edeler* ‘kül etsinler (ONLAR)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *at dişin* ‘at dişini’ EŞ 21b: 3.

küyür- (EUT), *göyündür-* (BOT) ‘Yanmasını sağlamak, yakmak’

[ZP...F-ğu ol - EDEN]: *küyürüp...içürgü ol* ‘yakıp... içirmeli HERHANGİ BİRİ’, [kim: +n - ETKİLENEN]: *yılan qasıq-ın* ‘yılan kavını’ T 1 D 120: 109; [ZP... ŞCP-EDEN]: *göyündürüp... sahğ etseler* ‘yakıp...dövseler (ONLAR)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *âdem kılin* ‘insan kılını’ EŞ 23a: 3.

lala- (EUT) ‘Toz haline getirmek’

[ZP... ŞCP - EDEN]: *küyürüp yumşaq soqup lalap...yürser* ‘yakıp yumuşak dövüp toz haline getirip... üflese (O)’, [kimi: +nı - ETKİLENEN]: *yılan başı munçknı* ‘yılanın başındaki boncuğu’ T 1 D 120: 130.

ğavur- (BOT) ‘Bir şeyi ateşe maruz bırakmak, kavurmak’

[ZP... ŞCP - EDEN]: *ğavurup içseler* ‘kavurup ...içseler (ONLAR)’, [kimi: +(n)ı - ETKİLENEN]: *zaymürân tohmını* ‘yabani fesleğen tohumunu’, (nasıl): *gül yağıyla* ‘gül yağıyla’ EM 26a: 10.

qurud- (EUT), *ğurud-* (BOT) ‘Suyu ve ıslaklığını giderip kuru duruma getirmek, kurutmak’

[ZP... ŞCP - EDEN]: *qurudıp...yaqsar* ‘kurutup ... yakı yapsa (O)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *böri-ning süngükin tilin* ‘kurdun kemiğini, dilini’ T 1 D 120: 79; [ZP... ŞCP -EDEN]: *ğurudup... içseler* ‘kurutup ... içseler (ONLAR)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *gök şüsen dibin* ‘mavi süsen kökünü’ EŞ 31a: 9.

salqım-qa tegür- (EUT) ‘Soğukta bekletmek’

[ZP... F-ğu ol - EDEN]: *salqım-qa tegürüp ... basurğu ol* ‘soğukta bekletip ... bastırmalı HERHANGİ BİRİ’, [kimi: +ni - ETKİLENEN]: *quruğ sir-i-ni*

'kuru siriği', (nasıl): *bışurup bir kiçe* 'pişirip bir gece', (nasıl): *taş-tın* 'dışarıda' T 1 D 120: 177.

sıq- (EUT, BOT) 'Bir şeyin suyunu, yağını, sıvı kısmını basınçla çıkarıp akıtmak, sıkmak'. BOT metinlerinde genellikle *dög-* eyleminden EUT metinlerinde *yanç-* fiilinden sonra gelmiştir. EUT metinlerinde *yürek sıqıl-* 'yürek sıkılmak' T 1 D 120: 1, 3, 5 mecazî anlamıyla da yer almıştır.

[ZP...F-zün - EDEN]: *sıqıp...içz-ün* 'sıkıp ... için (O)', [kimi: +n - ET-KİLENEN]: *sarığ qan aşı suvın* 'sarı kan aşı suyunu' T II T: 72; [ŞCP-EDEN]: *sıksalar* 'sıksalar (ONLAR)', [kimi: +n - ETKİLENEN]: *ferāsiyyün yaprağın dögüp süyin* 'ferasiyun yaprağını dövüp suyunu' EŞ 14b: 12, [ZP... ŞCP - EDEN]: *sıqup...çekseler* 'sıkıp ... sürseler (ONLAR)', [kimi: +n - ETKİLENEN]: *qantariyün dögüp süyin* 'kantaronu dövüp suyunu' EŞ 15b: 3.

soq- 'Bir şeyi parçalamak için dövmek, ezmek' (EUT). Bu eylemi karşılayan fiil BOT metinlerinde *dög-* ve *sah̄k ed-*'tir.

[ZP... F-zun - EDEN]: *soqup... urz-un* 'ezip ...vursun (O)', [ne-ETKİLENEN]: *tepiiz-deki tev-e mayaq-ı* 'kurak yerdeki deve mayısı', (nasıl): *qısil tuz birle* 'kızıl tuzla' T 1 D 120: 97; [ZP... ŞCP-EDEN]: *soqup...is-leser* 'ezip ... koklasa (O)', [ne-ETKİLENEN]: *soğun saqal-ı* 'soğan püskülü', (nasıl): *sadun saqal-ı birle* 'sarımsak püskülüyle' T 1 D 120: 144-145.

dög- (BOT) 'Bir şeyi parçalamak için üzerine vurmak'

[ZP ... ŞCP - EDEN]: *dögüp ... çekseler* 'dögüp sürseler (ONLAR)', [kimi: +n - ETKİLENEN]: *gelincik çiçegin* 'gelincik çiçeğini' EŞ 12a: 9.

sah̄k et- (BOT) 'Bir şeyi toz durumuna getirmek, ezmek'

[ŞCP-EDEN]: *sah̄k etseler* 'ezseler (ONLAR)', [kimi: +1 - ETKİLENEN]: *sandalı* 'sandal ağacını', (nasıl): *su ile* 'suyla' EŞ 4a: 1.

Dög- ve *sah̄k ed-* fiilleri katı cisimlerin ilaç haline getirilmesi için kullanılan yakın anlamlı fiillerdir. Bununla birlikte, *dög-* katı cismi etken maddesini açığa çıkarmak amacıyla parçalamak için yapılan bir başlangıç eylemini karşılarken *sah̄k ed-* daha da ufalamak, toz haline getirmek, hatta sıvı içinde eritmek anlamıyla süredizimsel eylemlerde *dög-* eyleminden sonra yer alan bir eylemi karşılar: *yumşaq dögüp sah̄k ede ger gubār ola* EŞ 9b: 1. *Dög-* ve *sah̄k et-* fiilleri, genellikle *qurıt-*, *bışür-*, *qavur-* fiillerinden sonra, *ele-* fiilinden önce gelir: *qurıtsalar yumşaq dögsele* EŞ 10a: 14, *qurıtsalar yalama tuzıla berāber sah̄k etseler* EŞ 10a: 15, *buyān dibin qurıtsalar sah̄k etseler* EŞ

11b: 11; *eger şabı ocağda bişürüp dögseler bir bezden eleseler* EŞ 9a: 2, *ķavurdsalar saħķ etseler* EŞ 48a: 2. EUT'de de *soq* 'ezmek' fiili *elge-* 'elemek' fiilinden önce gelmiştir: *soqup elgep mün birle içgü ol* 'birlikte dövüp eleyip çorba ile içmek gerek' T 1 D 120: 111.

kinle- (EUT) 'Bir şeyi ezip iyice ufaltmak'

kinle- fiili Eski Uygur tıp metinlerinde, 'eritmek' anlamıyla [kim]+[kimi]+[kimde]+Fiil sözdizimi ve EDEN+ETKİLENEN+SEBEP+EYLEM anlamsal yapısıyla üç istemli olarak yer aldığı gibi 'iyice ufaltmak' anlamıyla [kim / ZP...ŞCP]+[kimi]+Fiil sözdizimi ve EDEN+ETKİLENEN+EYLEM anlam yapısıyla iki istemli olarak da yer almıştır: [ZP... ŞCP - EDEN]: *kinlep...ursar* 'ezip, iyice ufaltıp ... sürse (O)', [kimi: +n - ETKİLENEN]: *qısl bağır ikis-in 'kızıl bağır ikisini', (nasıl): yar tuzı birle* 'kaya tuzuyla' T 1 D 120: 142.

yaq- (BOT) 'Yanmasını sağlamak, yakmak'. EUT metinlerinde *yaq-* fiili 'yakı yapmak, sürmek' anlamıyla uygulamayla ilgili bir eylem için kullanılmıştır (bk. 1).

[kim-EDEN]: *yaqalar* 'yaksınlar (ONLAR)', [kimi: +n - ETKİLENEN]: *at dişin* 'at dişini' EŞ 21b: 3.

yanç- (EUT) 'Bir şeyi küçük parçalara ayırmak, ezmek'

[ZP...ŞCP - EDEN]: *yançıp ... tıqsar* 'ezip ... tıksa (O)', [n-ETKİLENEN]: *satun* 'sarımsak' T 1 D 120: 176.

BOT metinlerinde ilaç elde etmeyle ilgili, İsim+Yardımcı Fiil (*et-*, *eyle-*) yapısında fiiller de kullanılmıştır. Bunlar da, genellikle, iki istemli fiillerdir. Bu fiiller: *büryân ed-*, *lu 'uķ et-* EŞ 63a: 3, *tertîb et-* EŞ 32a: 15-16, *ħal ed-* EŞ 8b: 5, *terbiyet et-* EŞ 31b: 8, *fiñil et-* EŞ 16b: 18, *ma'cün eyle-*, *kehl eyle-* EŞ 12b: 2, *kehl ed-* EŞ 15b: 5, *ķurs et-* EŞ 33b: 11 gibi fiillerdir.

büryân ed- (BOT) 'kebab yapmak'

[ZP... ŞCP - EDEN]: *büryân edüp ... yese* 'kebab yapıp ... yese (O)', [kimi: +n -ETKİLENEN]: *eşek bağrın* 'eşek bağını' EŞ 7a: 16.

kehl ed- (BOT) 'Sürme yapmak üzere kullanılacak bir madde haline getirmek'

[ZP ... ŞCP - EDEN]: *kehl edüp ... çekseler* 'sürme yapıp ... çekseler (ONLAR)', [kimi: +n - ETKİLENEN]: *legleg ödin* 'leylek ödünü' EŞ 15b: 5 gibi.

b)

1) Mantıksal düzey: F₂₊₍₁₎

2) Sözdizimi düzeyi: [ŞCP (EUT, BOT) / ZP...F-ğu ol (EUT) / ZP... ŞCP (EUT, BOT) / ZP...F-zun (EUT) / kim (EUT, BOT)]+[ne (EUT, BOT) / kimi: +nı (EUT), +n (EUT, BOT), +(y)I (BOT)]+(kimle: +den (BOT), kimden: +den (BOT))+Fiil

3) Anlam düzeyi:

EDEN+KONU/ETKİLENEN+ARAÇ/KAYNAK+EYLEM

al- (EUT, BOT) ‘Bir şeyi elle veya başka bir araçla bulunduğu yerden ayırmak, bir kaynaktan çıkarmak. *Al-* fiili, genellikle, ilaç yapımında başlangıç eylemi olarak yer alır.’

[ZP...F-ğu ol - EDEN]: *alıp* ‘alıp HERHANGİ BİRİ’, [kimi: +n - KONU]: *yaş tan-a-nı soqup suv-ın* ‘taze susamı dövüp suyunu’ T 1 D 120: 126; [kim-EDEN]: *alalar* ‘alsınlar (ONLAR)’, [kimi: +n - KONU]: *bâzincânun şıķup şuyın* ‘patlıcanı sıkıp suyunu’ EŞ 74a: 11.

elge- (EUT), *ele-* (BOT) ‘Geçirgen bir araç kullanarak ayıklamak veya incesini kabasından ayırmak, elemek’

[ZP... ŞCP - EDEN]: *elgep...sürdser* ‘eleyip...sürse (O)’, [kimi: +n - ET-KİLENEN]: *adğır-nıñ siñir-in* ‘aygırın sinirini’, (nasıl): *alıp uşaq tograp kölike-te qurıdıp inçke soqup* ‘ufak doğrayıp, gölgede kurutup, ufanıncaya kadar dövüp’ T 1 D 120: 76; [ŞCP-EDEN]: *eleseler* ‘eleseler (ONLAR)’, [kimi: +ı - ETKİLENEN]: *şabı* ‘şabı’, (kimden: +den - ARAÇ): *bir bezden* ‘bir bezden, bir bezle’ EŞ 9a: 2. *Ele-* eylemi genellikle *dög-* eyleminden sonra gelir: *dögeler eleyeler* ‘dövsünler, elesinler’ EŞ 9b: 6-7.

kes- ‘Bıçak, makas vb. bir araçla bir şeyi ikiye ayırmak, parçalamak, doğramak, kesmek’ (EUT). Bu fiil BOT metinlerinde ‘geçirmek, hastalık veya belirtisini kesmek, bitirmek’ ikincil anlamıyla sonuçla ilgili bir eylem için kullanılmıştır.

[ZP... ŞCP-EDEN]: *kesip...yaqsar* ‘kesip...yakı yapsa (O)’, [ne-ETKİLENEN]: *kendir sig-nı* ‘kendir sapı’, (ne kadar): *üç öngi* T 1 D 120: 122.

süz- (EUT, BOT) ‘Bir sıvıyı, içindeki katı maddelerden ayırmak için bez veya delikli bir kaptan geçirmek, süzmek’

[ZP ... ŞCP-EDEN]: *süzüp ... içser* ‘süzüp ... içse (O)’, [ne-ETKİLENEN]: *ardun* ‘nanahan’, (nasıl): *bir sıtır goroc yangınça qayınadıp*

‘bir liang ölçüsünce pirinçle kaynatıp’ T II D 53: 38; [kim-EDEN]: *süz-dükden soğra... ekeler* ‘süzdükten sonra ... eksinler (ONLAR)’, [kimi: +1 - ETKİLENEN]: *bu bişen otları* ‘bu pişen otları’, (kimden: +den - ARAÇ): *bir bezden* ‘bir bezden, bir bez kullanarak’ EM 44b: 10.

toğra- (EUT, BOT) ‘Bir şeyi kesici bir alet yardımıyla parçalara ayırmak, parçalamak, doğramak’

[ZP ... ŞCP-EDEN]: *toğrap... sürdser* ‘doğrayıp ... sürse (O)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *adğır-ning singir-in* ‘aygırın sinirini’ T 1 D 120: 76; [kim-EDEN]: *toğrayalar* ‘doğrasınlar (ONLAR)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *ğara ağacın kökin* ‘kara ağacın kökünü’, (nasıl): *ğabıyıla* ‘kabuğuyla’, (nasıl): *uvacuk* ‘ufacık’ EŞ 82a: 11.

c)

1) Mantıksal düzey: F₂₊₍₁₎

2) Sözdizimi düzeyi: [kim (EUT, BOT) / ZP... ŞCP (EUT, BOT) / ZP...F-KE (EUT, BOT)]+[kimi: +n (EUT, BOT), +(y)I (BOT) / ne (EUT, BOT) / ZP (EUT, BOT)]+(kimle: birle (EUT), +(y)ıla (BOT), kime: +ka (EUT))+Fiil

3) Anlam düzeyi: EDEN+ETKİLENEN+ETKİLENEN/KONU+EYLEM

çoqarad- (EUT) ‘Genellikle katı bir maddeyi sıvı bir madde içine koyup ısıya maruz bırakarak kaynatmak’

[ZP...F-zun - EDEN]: *çoqaradıp... urz-un* ‘kaynatıp ... koysun (O)’, [ne-ETKİLENEN]: *kendir sig-nı* ‘kendir sapı’, (kimle: birle - ETKİLENEN): *bir çan bor iki çan suv birle* ‘bir tas şarap bir tas suyla’ T 1 D 120: 122.

ıslat- ıslad- (BOT) ‘Katı ve kuru bir maddeyi sıvı bir madde yardımıyla ıslak duruma getirmek, ıslatmak’

[ŞCP-EDEN]: *ıslatsalar* ‘ıslatsalar (ONLAR)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *adem kılin* ‘insan kılını’, (kimle: +ıla - KONU): *şarābıla* ‘şurupla, şurup içinde’ EŞ 8a: 13.

qayıntur-- qayındur-- qayınad- (EUT), *ğaynad-* (BOT) ‘Genellikle katı bir maddeyi sıvı bir madde içine koyup ısıya maruz bırakarak kaynamasını sağlamak’

[ZP... ŞCP-EDEN]: *qayınturup... ağızta tudsar* ‘kaynatıp... ağızda tutsa (O)’, [kimi: +ni - ETKİLENEN]: *bişig singir-ni* ‘pişmiş sinir otunu, kuru zencefil kökünü?’, (kimle: birle - ETKİLENEN): *suv birle* ‘suyla’ T 1 D 120: 136; [kim-EDEN]: *ğaynadalar* ‘kaynatsınlar (ONLAR)’, [kimi: +n -

ETKİLENEN]: *ķara ağacın kökin* ‘karaağacın kökünü’ (nasıl): *ķabıyıla* ‘kabuğuyla’, (nasıl): *bir çölmek içinde* ‘bir çömlük içinde’ EŞ 82a: 11.

ügre qıl- (EUT) ‘İki veya daha fazla maddeyi karıştırarak sıvı bir hamur elde etmek’

[ZP ... ŞCP - EDEN]: *ügre qılıp... içürser* ‘bulamaç yapıp ... içirse (O)’, [ne-ETKİLENEN]: *teve edin* ‘deve etini’, (kimle: birle - ETKİLENEN): *arpa yarp yarması birle* ‘arpa kırmayla’ T 1 D 120: 71.

yoğur- (EUT, BOT) ‘Katı veya toz durumundaki bir maddeyi sıvı içerikli bir maddeyle karıştırarak hamur durumuna getirmek’

[ZP... ŞCP - EDEN]: *yoğurup ... is-leser* ‘yoğurup ... koklasa (O)’, [ZP-ETKİLENEN]: *soğun saqal-ı sadun saqal-ı birle soqup* ‘soğan püskülünü sarımsak püskülü ile dövüp ÇIKAN ÜRÜNÜ’, (kimle: +ka - ETKİLENEN): *sağ yağ-ka* ‘tereyağına (katarak), tereyağıyla’, (ne zaman): *tumağı bolup kidmeser* ‘nezle geçmezse’ T 1 D 120: 144-145, [ZP... ŞCP - EDEN]: *yoğurup... sürdser* ‘yoğurup ... sürse (O)’, [ne-ETKİLENEN]: *quşdı* ‘kusttu, Costus’, (kimle: birle - ETKİLENEN): *künçit yağı birle* ‘susam yağı ile’ T 1 D 120: 91, [ZP... ŞCP - EDEN]: *yoğurup ... yaqsar* ‘yoğurup yaki yapsa (O)’, [ne-ETKİLENEN]: *sarığ munga yasımuq mini qulum qu-a yürüng min* ‘sarı maş fasulyesi, çavdar unu, kulum çiçeği, beyaz un’, (kimle: birle - ETKİLENEN): *kişi süt-i birle* ‘insan sütüyle’ T 1 D 120: 120; [ZP...F-(KE)-EDEN]: *yoğurup... eyleyeler* ‘yoğurup ... yapsınlar (ONLAR)’, [ne-ETKİLENEN]: *efîmün iki direm ğariķün ve ķazınmış türbüd ve besfäyic ve ustuhudūs birer direm* ‘iki dirhem küsküt, birer dirhem katran köpüğü, kazanmış türbit, bespaye ve karabaşotu’ (kimle: +(y)ıla - ETKİLENEN): *rāziyāne suyuyla* ‘rezene suyuyla’ EM 44a: 5; [ŞCP - EDEN]: *yoğursalar* ‘yoğursalar (ONLAR)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *ķablubağanın bağrının kanın* ‘kablumbağanın bağrının kanını’, (kimle: +(y)ıla - ETKİLENEN): *arpa unıyıla ve balıla* ‘arpa unuyla ve balla’ EŞ 67b: 5.

lu ũķ et- (BOT) ‘Yalamak şeklinde kullanılmak üzere biri sıvı içerikli olan birden fazla maddeyi birbirine karıştırarak ilaç yapmak’

[ŞCP-EDEN]: *lu ũķ etseler* ‘macun etseler (ONLAR)’, [kimi: +i - ETKİLENEN]: *rāseni* ‘raseni’, (kimle: +ıla - ETKİLENEN): *balıla* ‘balla’ EŞ 32a: 11, 63a: 3.

ma cūn eyle- (BOT) ‘Birden fazla maddeyi birbirine karıştırarak macun yapmak’

[ZP ... ŞCP - EDEN]: *ma 'cün eyleyüp... yalasalār 'macun yapıp ... yalasalār (ONLAR)', [kimi: +yı - ETKİLENEN]: 'ākırkārhayı 'akırkarhayı', (kimle: +ıla - ETKİLENEN): balıla 'balla' EŞ 35b: 13.*

ç)

1) Mantıksal düzey: F₃

2) Sözdizimi düzeyi: [kim (EUT, BOT) / ŞCP (EUT, BOT) / ZP...F-zün (EUT) / ZP...F-gü ol (EUT) / ZP ... ŞCP (EUT, BOT)]+[ne (EUT, BOT) / kimi: +ni (EUT), +n (EUT, BOT), +(y)I (BOT)]+ [kimde: +ta (EUT) / kime: +qa (EUT) / kimle: bilen, birle (EUT), +(y)IIA (BOT)]+Fiil

3) Anlam düzeyi: EDEN+ETKİLENEN+SEBEP/ETKİLENEN+EYLEM

İlâç elde etmeyle ilgili fiillerden *kinle-* 'eritmek, katı bir cismi sıvı içine karıştırarak sıvı durumuna geçirmek', *simlep kinle-* 'eritip çözeltmek', *yas-* 'eritmek' zorunlu bir [kimde/kime/kimle] istemine sahiptir. Bu istem, morfolojik düzeyde *bilen*, *birle* bağımsız biçim-birimiyle işaretlenebileceği gibi bağımlı biçim-birimler *+qa*, *+ta* ad durum ekleriyle de işaretlenebilir.

kinle- (EUT) 'Katı bir cismi sıvı içine karıştırarak sıvı durumuna geçirmek, eritmek'

[ZP...F-zün - EDEN]: *kinlep...türdz-ün 'iyice ufaltıp ... sürsün (O)', [ne-ETKİLENEN]: qunduz qayır-ı 'kunduz hayası', [kimde: +ta - SEBEP]: suv-ta 'suda, suyla' T 1 D 120: 125.*

simlep kinle- (EUT) 'Katı bir cismi sıvı içinde eritip çözeltmek'

[ZP...ŞCP - EDEN]: *simlep kinlep...sürdser 'eritip çözeltip ... sürse (O)', [kimi: +ni - ETKİLENEN]: çüvit-ni 'çividi', [kime: +qa - SEBEP]: suv-qa 'suda, suyla' T 1 D 120: 157.*

yas- (EUT) 'Katı bir cismi sıvı içine karıştırarak sıvı durumuna geçirmek, eritmek'

[ZP... F-gü ol-EDEN]: *yasıp ... içgü ol 'eritip ... içmeli HERHANGİ BİRİ', [ne-ETKİLENEN]: it tüü-si, tavışqan tüü-si 'köpek tüyü, tavşan tüyü', [kimde: +ta - SEBEP]: suv-ta 'suda, suyla' T 1 D 120: 116, [ZP...F-gü ol - EDEN]: *yasıp ... içgü ol 'eritip ... içmeli HERHANGİ BİRİ', [ne-ETKİLENEN]: qavır-mış künçit yar tuzu 'kavrulmuş susam, kaya tuzu', [kime: +qa - SEBEP]: işig suv-qa 'sıcak suda' T 1 D 120: 113.**

BOT metinlerinde *yas-*, *simle-*, *kinle-* fiilleri yerine *ez-* 'ezmek' fiili kullanılır. Bu fiil, daha çok katıları sıvılar içinde inceltme eylemini karşılar.

[ZP... ŞCP - EDEN]: *ezüp...dürtseler* ‘ezip ... sürseler (ONLAR)’, [ne-ETKİLENEN]: *nişasta* ‘nişasta’, [kimle: +(y)IIA - SEBEP]: *yumurda ağrıyla ya hātün kişi südiyle* ‘yumurta akı veya kadın sütüyle’ EŞ 4a: 7, [ŞCP-EDEN]: *ezseler* ‘ezseler (ONLAR)’, [kimi: +1 - ETKİLENEN]: *şamğı* ‘zamkı’, [kimle: +(y)IIA - SEBEP]: *gül şuyıyıla* ‘gül suyuyla’ EŞ 11a: 9.

qad- (EUT) ‘İki veya ikiden çok şeyi bir araya getirip birbirinin içinde dağıtmak, birbirinin içine girecek şekilde karıştırmak’

[ZP... ŞCP - EDEN]: *qadıp ... türtser* ‘karıştırmak ... sürse (O)’, [ne-ETKİLENEN]: *buda mini* ‘meyan unu’, [kimle: bilen - ETKİLENEN]: *ingek yağ-ı bilen* ‘inek yağıyla’ T II D 222: 99, [ZP... ŞCP - EDEN]: *qadıp... sürdser* ‘karıştırmak ... sürse (O)’, [ne-ETKİLENEN]: *pitpidi* ‘sivri biber’, [kimle: birle - ETKİLENEN]: *ingek yağ-ı birle* ‘inek yağıyla’ T I D 120: 158-159; [ZP... ŞCP - EDEN]: *qadıp ... sürdser* ‘karıştırmak ... sürse (O)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *tavişqan miyi-sin* ‘tavşan beynini’, [ne-ETKİLENEN]: *ud öd-i birle ingek yağ-ı* ‘sığır ödüyle inek yağı’ T I D 120: 89. *Qat-* fiili BOT’ta istem değiştirmiştir. Bu istem değişikliği onun anlamını da etkilemiştir: ‘Bir şeyin içine, niteliğini değiştirmek için başka bir şey eklemek, katmak’. EUT’de bu anlamda kullanılan fiil *toqı-* ‘katmak, sokmak’ fiilidir. BOT’ta, EUT’deki *qad-* fiiliyle eşleştirilebilecek fiil *qaruştur-* ‘karıştırmak’ fiilidir. [ZP... ŞCP - EDEN]: *qaruşturup ... ursalar* ‘karıştırmak ... sürseler (ONLAR)’, [kimi: +i - ETKİLENEN]: *günlügi* ‘günlüğü’, [kimle: +ıIIA - ETKİLENEN]: *natrünüla* ‘natrunla’ EŞ 8a: 12. *Qat-* ve *qaruştur-* fiilleri, genellikle, gömülü cümle fiili olarak; yani fiilimsi yapısında kullanılır. Bu durumda da fiillerin istem yapısında bir değişiklik olmaz.

d)

1) Mantıksal düzey: F₃

2) Sözdizimi düzeyi: [kim (EUT, BOT) / ŞCP (EUT, BOT) / ZP... ŞCP (EUT, BOT) / ZP... F-gül<gü ol (EUT)]+[kimi: +n (EUT, BOT), +ni (EUT), +(y)I (BOT) / ne (EUT, BOT)]+[kime: +qa, +ge (EUT), +(y)A (BOT)]+Fiil

3) Anlam düzeyi: EDEN+ETKİLENEN/KONU+HEDEF+EYLEM

asa qo-(BOT) ‘Bir şeyi aşağıya sarkacak bir biçimde ve bir şeye maruz bırakarak bir yere iliştip bırakmak’

[ŞCP-EDEN]: *asa qosalar* ‘asıp bıraksalar (ONLAR)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *yılan qavnı* ‘yılan derisini’, [kime: +e - HEDEF]: *güneşe* ‘güneşe’ EŞ 11a: 5.

bulğa- (EUT), *bula-* (BOT) ‘Bir nesnenin her yanını bir şeye değdirerek üstünü onunla kaplamak, bir nesneyi başka bir maddeye batırmak, bulamak’

[ZP... ŞCP - EDEN]: *bulğap... türdser* ‘bulayıp ... sürse (O)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *çıqu taş-ın* ‘çıkı taşını’, [kime: +qa - HEDEF]: *künçit yağ-ın-qa* ‘susam yağına’ T I D 120: 173, [ZP... ŞCP - EDEN]: *bulayup ... şokarısa* ‘bulayıp ... sokarsa (O)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *elin* ‘elini’, [kime: +a - HEDEF]: *aña* ‘ona’ EŞ 82b: 16.

batur- (BOT) ‘Bir şeyin sıvı veya yumuşak bir maddenin içine gömülmesine yol açmak, batmasını sağlamak, batırmak’

[ZP... ŞCP - EDEN]: *baturup ... asa kıosalar* ‘batırıp ... asıp bıraksalar (ONLAR)’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *yılan kıavın* ‘yılan derisini’, [kime: +e - HEDEF]: *zeyte* ‘zeytin yağına’ EŞ 11a: 5.

qat- (BOT) ‘Bir şeyin içine, niteliğini değiştirmek için başka bir şey eklemek, katmak’

[ZP... ŞCP - EDEN]: *kadup... kıoyarlarısa* ‘katıp ... koyarlarsa (ONLAR)’, [kimi: +yı - KONU]: *mázüyı* ‘mazıyı’, [kime: +a - HEDEF]: *yäsemın yağına* ‘yasemin yağına’ EŞ 18b: 9-10.

köm- (EUT) *göm-* (BOT) ‘Bir nesnenin içine yerleştirerek orada bir süre tutmak, gömmek’

[ZP... F-gül - EDEN] *kömüp ... sürdgül* ‘gömüp ... sürmeli ^{HERHANGI BİRİ}’, [kimi: +ni - ETKİLENEN]: *pitpidini* ‘biberi’, [kime: +qa - HEDEF]: *ot-qa* ‘ateşe’ T I D 120: 35; [kim-EDEN]: *gömeler* ‘gömsünler (ONLAR)’, [kimi: +ı - ETKİLENEN]: *kabağı* ‘kabağı’, [kime: +a - HEDEF]: *oda* ‘ateşe’ EM 28b: 3, EŞ 70b: 12.

saç- (EUT, BOT) ‘Bir şeyi ortalığa dağıtmak, dökmek, saçmak, serpmek’

[ZP... F-gül - EDEN]: *saçıp ... sürdgül* ‘saçıp ... sürmeli ^{HERHANGI BİRİ}’, [kimi: +ni -KONU]: *pitpidini* ‘biberi’, [kime: +ge - HEDEF]: *qara eçkü-nüng ögsüz bağır-ın-qa içinge* ‘kara keçinin ögsüz ciğerine’ T I D 120: 35; [ŞCP-EDEN]: *saçsalar* ‘serpseler (ONLAR)’, [ne-KONU]: *zernih* ‘zırnik’, [kime: +e - HEDEF]: *zahm üzerine* ‘yara üzerine’ EM 18b: 3.

toqı- (EUT) ‘katmak, sokmak’

[ZP... ŞCP - EDEN]: *toqıp... içürser* ‘katıp... içirse (O)’, [kimi: +ni - ETKİLENEN]: *pidpidi-ni* ‘biberi’, [kime: +ke - HEDEF]: *ol südke* ‘o süte’ T II D 222: 83.

3. Hastalık Belirti ve Nedeniyle İlgili Fiiller: Hastalık belirti ve nedeni ile ilgili fiiller, EUT ve BOT metinlerinde, genellikle tek istemli fiillerdir. Bu tek istem de çoğunlukla tamamlayıcı veya dâhili istem durumundadır. EUT tıp metinlerinde hastalık belirti ve nedeni ile ilgili sıklık oranı yüksek fiiller; *ağrı-* ‘ağrımak’ T II D 120: 142, (*ün*) *büt-* ‘(ses) kısılmak’ T IIY 19: 29, *inme-* ‘inmemek’ I: 19, (*qarın*) *keril-* ‘ishal olmak’ T II D 53: 61, (*qan*) *qus-* ‘(kan) kusmak’ T II D 222: 109, (*qan*) *sud-* ‘kan tükürmek’ T II D 222: 111, (*söngük*) *sın-* ‘(kemik) kırılmak’ T II Y 27, 28: 29, *sıqıl-* ‘sıkılmak’ T II D 120: 1,3, 5, *şış-* ‘şişmek’ T II Y 14 ve Y 18: 61, (*ig*) *törü-* ‘(hastalık) gelişmek’ T II Y 27 ve 28: 29: 52, (*kögüz*) *tun-* ‘(göğüs) tıkanmak, kapanmak’ T IIY 19: 29, 60, (*qarın*) *yürül-* ‘ishal olmak’ T II D 53: 60’ur. BOT metinlerinde ise; *ağrı-* ‘ağrımak’ MŞ 171a: 2, *ağrıd-* ‘ağritmak’ EŞ 5a: 12, *bağlan-* ‘bağlanmak’ EM 15a: 5, *belür-* ‘belirmek, ortaya çıkmak’ EŞ 77b: 15, *bertin-* ‘incinmek’ EŞ 82a: 10, *çinle-*, *seğriş-* ‘çınlamak, seğirmek’ EM 45b: 2, *depren-* ‘sallanmak’ EM 45b: 6, *dökül-* ‘dökülmek’ EM 36b: 4, *güvle-* ‘uğuldamak’ EM 45b: 2, *ırğan-* ‘sallanmak’ EM 21a: 15, *ısır-* / *ısır-* ‘ısırmak’ EM 3a: 8, EŞ 83b: 3, (*issi*) *geç-* ‘geçmek’ EŞ 4b: 19, *gel-* ‘gelmek’ EŞ 13b: 5, *in-* ‘inmek’ EŞ 10b: 15, *incel-* ‘incelmek’ EM 48b: 7, *şarplan-* ‘kasılmak’ EM 12a: 7, *sın-* ‘kırılmak’ EŞ 82a: 12, *şoq-* ‘ısırmak’ EM 3a: 7, *şış-* ‘şişmek’ EM 46b: 9, *tala-* ‘ısırmak’ EŞ 83b: 2, *vur-* ‘vurmak’ 85a: 6, *yen-* ‘çürümek’ EM 2a: 7 vb. fiilleridir.

Hastalık nedeni ile ilgili fiiller, EUT ve BOT metinlerinde genellikle, isim-fiil veya sıfat-fiil ekleriyle isimleşmiş olarak ve çoğu kez ad durum ekleri olarak (yönelme, çıkma ekleri) yer alır: *yürek sıqılmaq tın* ‘yürek sıkılmasından’ T II D 120: 1,3, 5; *şu inmekden* EŞ 10b: 16, (*göze*) *şu indüğine* EŞ 10b: 17, *yılan ve çıyan şoqduğına* EM 3a: 7, *el ayak yarıldığına* EŞ 85a: 6, *quduz it taladığı* EŞ 83b: 2, *ağulu cānavarlar ısırduğı* EŞ 83b: 3, *issi geçen başa* EŞ 4b: 19 gibi.

Bu fiiller, EUT ve BOT metinlerinde şartlı cümle parçası fiili olarak da sıklıkla yer alır: *bir kişiniñ elleri ve ayağın sovuq vurmış olsa* EŞ 86b: 13, *göz yumrulunup taşra gelse* EŞ 13b: 5, *öykendeki çıban deşilse iriñ gelse* EŞ 33b: 3-4, *hāyızı bağlansa* ‘adet olmasa’ EM 15a: 5, (*diş*) *deprenürise* ‘(diş) sallansa’ EM 45b: 6, *el ve ayak ve barmaklar bertinse* EŞ 82a: 10.

EUT ve BOT metinlerinde isim veya isimleşmiş bir fiilden sonra EUT’de *bol-*, BOT’ta *ol-* fiili de sıklıkla kullanılır: *qart bolup* ‘yara olup’ T II D 120: 30, (*hıldan*) *hāsıl olmışdur* EŞ 4a: 6, (*şovuqdan*) *olmuş* EŞ 4b: 13, *oda qarşu oturmaqdan ola* EŞ 9b: 10, *issiden şişmiş ola* EŞ 11a: 11, (*issiden*) *ola* EŞ 5a: 1, *diş ağrısı kim sovuqdan ola* EŞ 21b: 13, *balğamdan olmuş ola* EŞ 23b: 2. Şart ekiyle de *qoldıq-ı yıldığ bolsar* ‘koltuğu koksa’ T II D 120: 30 gibi.

Yukarıda da belirtildiği gibi, BOT metinlerinde hastalık belirti ve nedeniyele ilgili fiiller genellikle isimleşmiştir. EUT metinlerinde de genellikle isimleşmiş olarak veya şartlı cümle parçası fiili olarak yer alır. Fiiller isimleştiklerinde veya gömülü cümle fiili haline geldiklerinde de istem yapıları değişmez. Bunlar bir veya iki zorunlu istemli fiillerdir:

eri- (BOT) ‘erimek’ F₁

[kim-ETKİLENEN]: *şayrunuñ eti* ‘hastanın eti’ EM 56b: 14.

ağrıd- (BOT) ‘ağrıtmak’ F₂

[kim-SEBEP]: *bal çok yemek* ‘balı çok yemek’, [kimi: +1 - ETKİLENEN]: *başı*, [kim-SEBEP]: *kaşurğa* ‘kavurğa’, [kimi: +1 - ETKİLENEN]: *başı* ‘başı’ EŞ 5a: 12 vb. gibi.

4. Tedavi Sonucuyla İlgili Fiiller: EUT metinlerinde tedavi sonucuyla ilgili olarak bir veya iki zorunlu isteme sahip fiiller kullanılmıştır. Bir istemli fiillerde [kim], iki istemli fiillerde [kim], [kimi] veya [kim], [kime] istem boşluklarının doldurulması gerekir. Bir istemli fiiller; *açıl-* ‘açılmak’ T II D 222: 90, 94, (*ağusı töklün-* ‘zehri dökülmek’ T II D 142: 9, (*irin) arı-* ‘iltihap temizlenmek’ T II D 222: 98, (*edgü) bol-* ‘iyi olmak’ T II D 142: 16-17, (*baş ağrığ) kid-* ‘(baş ağrısı) gitmek’ T I D 120: 91, *öñet-* ‘iyileştirmek, şifa vermek’ T II D 120: 14, (*ağrıg) sön-* ‘(ağrı) dinmek’ T II D 222: 88, 89, 91, 97, 98, 103, (*qan) ıdul-* ‘kanama durmak’ T II D 142: 133. İki istemli fiiller; *kider-* ‘gidermek’ T II D 53: 40, *yaraş-* ‘iyi gelmek’ T II D 53: 50; T II D 222: 101 gibi fiillerdir. Batı Orta Türkçesiyle yazılmış tıp metinlerinde bu fiillerin bir kısmı bazı ses değişiklikleriyle sürdürülmüştür: *gider-* ‘gidermek’ EŞ 5a: 18, *aç-* ‘açmak’ EŞ 43b: 10, *açıl-* ‘açılmak’ EŞ 55a: 2, *arıl-* ‘temizlemek’ EM 12a: 4, *eyü ed-* ‘iyi etmek’ EŞ 22b: 1, *yara-* ‘yaramak’ EŞ 29a: 19 gibi.

Batı Orta Türkçesiyle yazılmış tıp metinlerinde bunlardan başka şu fiiller de sonuçla ilgilidir: *ağard-* ‘ağartmak, beyazlatmak’ EŞ 24b: 1, *bağla-* ‘bağlamak, dindirmek, kesmek’, *berk ed-* ‘sağlamlaştırmak’ EŞ 22a: 19, *bitür-* ‘bitirmek’ EŞ 78a: 11-12, *çıqar-* ‘çıkarmak’ EŞ 79a: 13, *diñ-* ‘dindirmek’ EŞ 19a: 12, *diñdür-* ‘dindirmek’ EŞ 19a: 9-10, *erid-* ‘eritmek’ EŞ 53b: 5, *gökcek ed- / eyle-* ‘iyi etmek’ EŞ 25a: 2, *götür-* ‘gidermek’, EM 42b: 11, (*kanı) dur-* ‘(kanı) durmak’ EM 4a: 8, *götür-* ‘götürmek, gidermek’ EM 42b: 11, *göyündür-* ‘ısıtmak, yakmak’ EM 16a: 2, *içi geçür-* ‘ishal etmek’ EŞ 49a: 18, *içi yörüd-* ‘ishal etmek’ EŞ 50a: 1, *indür-* ‘indirmek’ EŞ 5b: 1, *işled-* ‘çalıştırmak’ EM 16b: 5, *kes-* ‘kesmek’ EM 12a: 15, *qarnı işled-* ‘bağırsakları çalıştırmak, ishal etmek’ EŞ 49b: 13, *qır-* ‘kırmak, yok etmek’ EŞ 8a: 6, (*bögreği) qızdur-* ‘(böbreği) ısıtmak’ EŞ 52b: 13, *qopar-* ‘koparmak’

EŞ 34b: 12, *qutald-* ‘iyileştirmek’ EŞ 83b: 15, *semird-* ‘semirtmek, şişmanlatmak’ EŞ 68b: 9, *siñir-* ‘sindirmek’ EŞ 35a: 7, (*südügi*) *yöri-* ‘idrarı almak’ EŞ 54b: 14, *sür-* ‘sürmek, çıkarmak’ EŞ 65a: 17, *tağid-* ‘dağıtmak’ EŞ 65a: 19, *toğur-* ‘doğurmak’ EŞ 61b: 3, *dök-* ‘gidermek’ MŞ 107a: 8, *turğur-* ‘durdurmak’ EM 33a: 1, *tut-* ‘tutmak’ EŞ 86a: 15, *yeynild-* ‘hafifletmek’ EM 24b: 14, *yörid-* ‘yürütmek, akıtmak’ EŞ 54b: 6 gibi.

Batı Orta Türkçesiyle yazılmış tıp metinlerinde sonuçla ilgili olarak da yabancı kökenli bir ismin Türkçe bir yardımcı fiille birleşmesinden oluşan yapılar kullanılmıştır: *zā ‘il eyle-* ‘yok etmek’ EŞ 11b: 17-18, *zā ‘il ol-* ‘yok olmak’ EŞ 20b: 3, *sākin ed-* ‘dindirmek’ EŞ 78a: 14-15, *hōş eyle-* ‘iyi etmek’ EŞ 82a: 13, *mücellā kıl-* ‘parlaklık vermek’, *cilā ver-* ‘cila vermek’ EŞ 24a: 17, *pāk ed-* ‘temizlemek’, *kat ed-* ‘kesmek’ EŞ 31a: 14, *tahlil ed-* ‘temizlemek’ EŞ 31b: 7, *kañi ed- / eyle-* ‘kuvvetlendirmek’ EŞ 34b: 12, (*şifā*) *bul-* ‘(şifa) bulmak’ EŞ 17b: 4, *hālās ol-* ‘kurtulmak’ EŞ 33a: 16, *hōş ol-* ‘iyi olmak’ EŞ 9a: 9, *muñkem ed-* ‘güçlendirmek’ EŞ 22b: 7, *def ed-* ‘yok etmek’ EŞ 48b: 10, *def eyle-* ‘yok etmek’ EM 57b: 9, *berz ed-* ‘güzelleştirmek’ EŞ 28b: 16, *hazm ed-* ‘hazm etmek’ EŞ 35a: 9, *ishāl ed-* ‘ishal etmek’ EŞ 49b: 7, *feth ed-* ‘açmak’ EŞ 55a: 4 gibi.

Sonuca yönelik fiillerin istem yapıları aşağıda birkaç fiil üzerinde gösterilmiştir:

arı- (EUT) ‘temizlenmek’ F₁

[ŞCP-ETKİLENEN]: *kulakta irin çıksa* ‘kulaktan iltihap çıksa KULAKTAKI İLTİHAP’ T II D 222: 98.

kid- (EUT), *gid-* (BOT) ‘gitmek, geçmek’ F₁

[kim-ETKİLENEN]: *baş ağrıg* ‘baş ağrısı’ T 1 D 120: 91; [ŞCP-ETKİLENEN]: *kulakta irin çıksa* ‘kulaktan iltihap çıksa KULAKTAKI İLTİHAP’ T II D 222: 96; [kim-ETKİLENEN]: *gözünüñ yoşı* ‘gözünün kamaşması’ MŞ 49a: 10.

sön- (EUT) ‘sönmek’ F₁

[kim-ETKİLENEN]: *qulğağ ağrıg* ‘kulak ağrısı’ T II D 222: 88, 89, 91, 97, 98, 103.

gider- (BOT) ‘gidermek, iyileştirmek’ F₂

[kim-SEBEP]: *sirke* ‘sirke’, [kimi: +n - ETKİLENEN]: *diş ağrısın* ‘diş ağrısını’, (nasıl): *maźmaza eylese* ‘gargara yapsa’ EŞ 21a: 1.

öñet- (EUT) ‘iyileştirmek, şifâ vermek’ F₂

[kim-SEBEP]: ...*maq-ı*, [kimi: +ig - ETKİLENEN]: *alqu yiil ig-ig* ‘bütün yel kaynaklı hastalıkları’ T I D 120: 14

söndür- (BOT) ‘söndürmek’ F₂

[kim-SEBEP]: *ekşi alma* ‘ekşi elma’, [kimi: +i - ETKİLENEN]: *harāreti* ‘harareti’ EŞ 70b: 15 vb. gibi.

Sonuç

Eski Uygur ve Batı Orta Türkçesiyle yazılmış tıp metinlerindeki fiiller, anlam çerçevelerindeki değişikliklere bağlı olarak, farklı mantıkî, anlamsal, sözdizimsel ve biçimbilimsel istem yapılarıyla ortaya çıkmaktadır. Uygulamayla ilgili fiiller, daha çok üç istemlidir. İlaç elde etmeyle ilgili fiiller iki veya üç istemlidir. Belirti ve nedenle ilgili fiiller, genellikle tek istemli; sonuçla ilgili fiiller bir veya iki zorunlu istemlidir. Belirli sayıda istem boşluğu açabilen ya da belirli bir istem kapasitesine sahip olan fiillerin mantıksal yapısında barındırdığı istem boşluklarının tümü yüzey yapıda sözdizimsel olarak doldurulmamıştır. İstem gerçekleşmesini fiilin istem potansiyeli ve cümle yapısı yanında sözcü üreticisinin niyeti ve söyleyenin alıcının bilgisiyle ilgili varsayımları da etkili olmuştur. Bu nedenle, [kim] veya EDEN istemi yüzey yapıda çoğu kez mikro düzeyde, morfolojik tamlayıcılarla (şahıs ekleriyle), işaretlenmiştir. Eski Uygur Türkçesi ve Batı Orta Türkçesi fiillerinin istem yapılarında çok büyük bir değişiklik olmamıştır. Değişiklikler daha çok isteğe bağlı öğelerle ilgilidir. Fiillerin istem özellikleri, morfolojik düzeyde büyük ölçüde benzemekle birlikte bazı farklılıklar da görülmektedir: [kimi] istemi için +*ni* ve +*ig* morfeminin EUT’de, +*n* morfeminin hem EUT hem de BOT’ta +(y)I morfeminin ise, yalnız BOT’ta kullanılması; [kime] istemi için EUT’de +*kel+gel+qal+ğa* kullanımına karşılık BOT’ta +(y)A’nın kullanımı; [kimle] istemi için EUT’de *bilen, birlé* nin kullanımına karşılık BOT’ta +(y)ıLA’nın kullanımı belirgindir. Fiil istemleri anlam düzeyinde büyük ölçüde;

EDEN+KAYNAK+[TAMAMLAYICI+EYLEM],
EBEN+ETKİLENEN+EYLEM,
EDEN/ETKİLENEN+ARAÇ+EYLEM,
ETKİLENEN/KONU+EYLEM,
EDEN+ETKİLENEN/KONU+HEDEF/SEBEP+EYLEM,
EDEN+KONU/ETKİLENEN+ARAÇ/KAYNAK+EYLEM,
EDEN+ETKİLENEN+ETKİLENEN/KONU/SEBEP+EYLEM şeklinde tespit edilmiştir.

Açıklamalar

¹ Bu çalışmada Batı Orta Türkçesi terimiyle XIII-XVI. yüzyıllar arasında, Anadolu ve çevresinde yazılan metinlerde kullanılan Türk dili kastedilmiştir.

Kaynaklar

- Allerton, David J. (1982). *Valency and the English Verb*. London/New York: Academic Press.
- Bayat, Fuzuli ve Minara Esen Aliyeva (2008). *Eski Türkçe Sözlük*. İstanbul: Yalın Yay.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: TDK Yay.
- Canpolat, Mustafa ve Z. Önler (2007). *Edviye-i Müfredde*. Ankara: TDK Yay.
- Cook S.J. ve A. Walter (1989). *Case Grammar Theory*. ABD/ Washington: Georgetown University Press.
- Götz-Votteler, Katrin (2008). "Describing semantic valency". *Trends in Linguistics, Studies and Monographs: Valency: Theoretical, Descriptive and Cognitive Issues* (eds. Herbst, Thomas Götz-Votteler, Katrin). Mouton de Gruyter. 37-49.
- Haegeman, Liliane (1991). *Introduction to Government and Biding Theory*. GrBOT Britain: Blackwall.
- Herbst, Thomas and Katrin Götz-Votteler (2008). *Trends in Linguistics, Studies and Monographs: Valency: Theoretical, Descriptive and Cognitive Issues*. Mouton de Gruyter.
- Kaya, Korhan (2006). *Sanskrit-Türkçe Sözlük*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Levin, Beth (1993). *English Verb Classes and Alternations*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Önler Zafer (1990). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ I (Giriş-Metin)*. Ankara: TDK Yay.
- Önler Zafer (1999). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ II (Sözlük)*. İstanbul: Simurg Yay.
- Rachmati, G. R. (1930). *Zur Heilkunde der Uiguren, SPAW*. Phil: Hist. Klasse, 1930, XXIV, Berlin. 451-473. -2 levha ile.
- Rachmati, G. R. (1932). *Zur Heilkunde der Uiguren II, SPAW*, Phil: Hist. Klasse 1932, XXII, Berlin. 401-448. -3 levha ile.
- Rachmati, G. R., Eberhard, W. (1936). *Türkische Turfan Texte VII, Aus den APAW*. Jahrgang, Phil.-Hist. Klasse, Nr. 12, Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Von Gabain, A. (1954). *Türkische Turfan Texte VIII In Brähmischrift*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Yaylagül, Özen (2010). *Ebvâb-ı Şifâ: Metin Dilbilimsel Bir İnceleme*. KÖKSAV: Ankara.

Verbs in Old Uyghur Turkic and Western Middle Turkic Medical Texts

Özen Yaylagül*

Abstract

In this paper, verbs in Western Middle Turkic medical texts have been compared with verbs in Old Uyghur Turkic medical texts. The study aims to explain the valency structures of the verbs of these texts. Verbs in Western Middle Turkic medical texts are mostly the same with verbs in Old Uyghur Turkic medical texts. A lot of the verbs are concerned with obtaining raw materials for drugs and using drugs in treatment. Others are concerned with the causes of illnesses and the results of treatment. In this paper, verbs have been considered on three levels of valency: on the first level, logical valency, mental relations between logical predicates and related elements are analyzed. On the second level, semantic valency, the semantic properties of the arguments are specified by using semantic properties as well as semantic cases. Finally, the third level, syntactic valency, deals with the syntactic properties of arguments, which are at this level called actants or complements.

Keywords

Old Uyghur medicine, Old Anatolian medicine, verbs, verbs in old Uyghur Turkic medical texts, verbs in Western Middle Turkic medical texts, valency, case grammar

* Assoc. Prof. Dr., Ondokuz Mayıs University, Department of Turkish Language and Literature – Samsun / Turkey
ozeny@omu.edu.tr

Древнеуйгурский язык и глаголы в медицинских текстах, написанных на среднезападном тюркском языке

Озен Йайлагуль*

Аннотация

В этой работе сравниваются медицинские тексты, написанные на староуйгурском и среднезападном тюркском языках с точки зрения употребляемых глаголов, а также сделана попытка определения структуры глаголов, отражающих запрос на действие. Глаголы медицинских текстов среднезападного тюркского языка во многом схожи с глаголами медицинских текстов староуйгурского тюркского языка. Большинство глаголов отражают действия процесса приготовления и применения лекарственных препаратов. Кроме этого, широко использованы глаголы, связанные с причинами заболеваний и последствиями применения препаратов. В данной работе глаголы рассмотрены в три этапа: на первом этапе рассмотрены логические запросы на действия, логические предикаты и логические отношения между соответствующими элементами. На втором этапе изучен смысловой запрос, то есть определены семантические особенности членов. Третий этап посвящен синтаксическому запросу или изучены синтаксические свойства членов или дополнений. На последнем этапе также уделено внимание морфолигическим запросам на действия. В медицинских текстах староуйгурского и среднезападного тюркского языка глаголы, связанные с лечением и изготовлением лекарственных средств в основном содержат два или три смысловых (логических) запроса на действия. Глаголы, связанные с причинами и последствиями заболеваний, в основном содержат один или два смысловых запроса на действия.

Ключевые слова

Древнеуйгурская медицина, древнеанатолийская медицина, глаголы, запросы на действие глаголов, грамматика статуса

* Доцент доктор, университет Ондокуз Майыс кафедра турецкого языка и литературы – Самсун / Турция
ozeny@omu.edu.tr